Вінсент Ван Ґоґ (1853—1890). Біографічна новела

I

Бідна країна. Болотяна низина. Пустоші, порослі чагарником. Кривий сосняк.

У нерухомій воді дренажних канав відбивається туманна слизота неба. Прямі лінії каналів чітко, як графічна схема кресленика, прорізають низьку площину болотяної країни. Темніє худорлявий сосняк. За сірою дощовою сіткою чорними велетнями підносяться лискучі вежі млинів з кістяками крил, простертими в знебарвлену каламуть простору.

Рудаві плями корів полум’яніють на тлі зеленої міді лук. В невеличких садах, стиснених каменем стін, на масних грядках угноєної землі пишаються в своїй урочистій вроді дбайливо плекані тюльпани з їхніми холодними й чистими барвами.

Його превелебність домінус Теодорус Ван Ґоґ, протестантський пастор в Ґроот-Зіндерті, невеличкому селі Брабанту на самій межі бельгійського кордону, зберігає завжди в своєму поводженні з парафіянами поважний вигляд. Сповнений самовизнання, свідомий своєї священицької гідности, він тримається дуже респектабельно й імпозантно. Довгий чорний сурдут, застебнутий на темні ґудзики, білий комірець, круглий капелюх!.. Але — що робити? — він майже зовсім позбавлений проповідницького дару, з нього жаден промовець, і тому ціле життя своє він лишатиметься пастором у маленьких і бідних сільських парафіях.

Родині, що з року в рік зростає, доводиться жити на дуже скромні достатки, завжди відчуваючи тиск матеріальної скрути. Нічого зайвого. Жадних легких витрат. Кожен гріш на суворому обліку. Усе стиснено. І все ж таки дім ведеться з великою упорядкованістю, в наполегливих

зусиллях, майже з екзальтованою ретельністю. Чистота, що викликає подив. Блиск ладу. Нестатки, що стверджують себе як добробут.

З шістьох дітей сільського пастора Вінсент найстарший. Уже з дитинства він виявляє важку вдачу. Він дикий і замкнений, нерадісний, сутінковий. Поглинений собою, він тримається осторонь од інших дітей. Він не галасує. На самоті блукає по полях. Довгі години мовчки простоює на березі річки або каналу, роздивляючись, як пралі перуть білизну. Від річки він іде на село, щоб з такою мовчазною зосередженістю спостерігати роботу ткачів.

Широкі штанці залатані на колінцях. З розрізу ззаду трикутником стирчить край сорочки. На ногах у нього червоні вовняні панчохи й дерев’яні черевики. Вони великі, важкі й незграбні, ці черевики, але в них всередині можна видовбати діру, встромити перо або вітрильце й пускати, замість кораблика, на чорній воді дренажної канави. Вінсент часто робив так, хоч це й було йому суворо заборонено.

Стукочучи своїми дерев’яними черевиками по камінню бруківки, він біг до матері, яка сиділа на стільці перед входом до дому, й, тулячись до колін, задивлявся, як швидко миготіли в її руках металеві спиці і химерні взори брабантського мережива білими струмками піни збігали вниз по вбранню з її терплячих, теплих і лагідних рук.

Він досягає 16 років, не виявивши ні виняткових здібностей, ні особливих нахилів. Час знайти для нього якусь професію!.. Один з його дядьків домігся великих успіхів у торгівлі картинами. Перепродавши своє комерційне підприємство, картинну галерею, засновану ним в Ля-Е [Гаазі], відомій паризькій фірмі "Гупіль", він живе відтоді як рантьє у власному маєткові. Багата й незалежна людина, він має багато грошей, власний дім, коні, карету.

Чи не годилося, щоб і Вінсент пішов тим самим шляхом, що й його дядько, присвятив себе торгівлі картинами? Що кращого можуть

залагодити батьки для свого сина за цієї ери, яка на пишному фасаді свого часу золотими літерами пише сакральні слова: "комерція й індустрія"?

Пан Терстеєґ, директор філіалу в Ля-Е, згоджується прийняти Вінсента продавцем.

В межах вузького родинного кола відбулося скромне свято. Гості вітали Вінсента. Він сидів за столом разом з дорослими в новому вбранні, що ще зберігало пах кравецької майстерні, напружений і розгублений.

Дядько поцілував Вінсента в чоло й сказав:

— Тепер, юначе, для тебе принаймні забезпечений шматок хліба, здобутий власною твоєю працею. Тепер ти зможеш сам прогодувати себе. Ти повинен почувати себе щасливим, чи ж не так?

— Так, я щасливий! — безпомічно прошепотів зніяковілий юнак.

На службі в фірми "Гупіль" Вінсент виявив себе як добрий продавець, сумлінний у виконанні своїх обов’язків. Пан Терстеєґ хвалив його: кмітливий, точний, ревний. Протягом кількох років він здобувається на те, що починає одержувати 50 франків на місяць.

Але щасливий від того він не став. Ля-Е, Брюссель, Лондон, Париж! Фірма "Гупіль", поважна фірма з великим торговельним обігом, має скрізь свої філіали. Змінювались міста, змінювались директори, змінювались філіали, доля Вінсента від того не змінювалась. Директори філіалів могли бути суворі, педантичні, в’їдливі, або, навпаки, м’які, ласкаві й поблажливі, Вінсент лишався той самий. Він не уявляв собі, щоб щось могло бути інакше. Він корився, бо все було так, як було. Він бачив світ таким, яким визначили його йому батьки на пораду дядька.

З дня в день Вінсент лишався прикутий до прилавка. З ранку до пізнього вечора він був на ногах. Він міг почувати себе стомленим, знемогти, тремтіти від люті, зненавидіти себе й цілий світ. Сповнений внутрішньої тривоги й невгамовної нудьги, він міг вищати, як заблуканий пес, у глухій самоті своєї комірки під дахом, куди його загнали, щоб він мав лігво, куток, де спати, але що з того?

Його муштрували. Од нього вимагали, щоб він був люб’язний, послужливий, постійно привітний до всіх і кожного. Він не належав собі. Він не уявляв собі, що він міг би бути собою. Бути собою — що це значило? Цього він не знав і найменше. В спазмі примушеної усмішки, в машкарі зобов’язаної приязні, новітня "людина, що сміється", продавець у крамниці, він був жертвою модерних компрачикосів.

Іноді він не витримував. Відчуваючи себе нездібним зносити далі тягар, накладений на нього, надмірність знущання, він тікав. Він тікав до батькового дому — останнє його пристановище протягом цілого його життя.

Деякий час він перебував дома. Тоді, піддаючись умовлянням родини, він знов повертався до збриднілої праці і знов кидав. Задля чого повертався і задля чого кидав? Цього він ще не знає.

Він не певний себе. Він ще не знає, де, як і в чому мусить ствердити себе.

Йому 20 років. З Брюсселя його переводять до Лондона, і це означає для нього велике підвищення. Він дуже гордий з того. На нього вважають, з ним рахуються! В ієрархії службовців фірми "Гупіль" він уже не ніщо, а щось! У нього прокидається віра, що, може, справді праця в фірми "Гупіль", торгівля картинами, то й є правдиве його життєве покликання.

У нього є перспективи. Торгувати картинами, стати заможним буржуа, комерсантом, з продавця в фірми "Гупіль" засновником власного підприємства, — чому ні? Він фантазує. Він матиме лаковану карету, елегантнішу за дядькову, коней — справжніх арабських, дім — кращий і більший, ніж той, що його має дядько в своєму маєткові.

Він мусить одягнутись, як справжній комерсант. Він купує собі високого круглого капелюха, якого носять ділові люди з Сіті, золотого годинника, модні рукавиці кричущого цитринового кольору.

Годі тулитися по убогих комірках під дахом. Він винаймає собі кімнату з блакитними шпалерами й зеленим бордюром. На стінах кімнати він вішає Гравюру з "Анґелюса" Мілле, малюнки Мейсоньє, картину Еміля Бретона.

— Життя чудесне і багате!.. Це твій дар, о великий Боже!.. — пише він у листі до свого молодшого брата Тео, з яким він відтоді починає стале листування.

Блакитна кімната, блакитні мрії, блакитний світ. Вінсентові здається, що він домігся того, чого повинен був прагнути. Він виправдовує сподівання батьків. Так, він стане зовсім такий самий, як і його дядько.

Певне, що йому для повноти здійснення добробуту й достатку годилося б одружитись. До одруженого молодого чоловіка зовсім інше ставлення, ніж до якого-небудь парубка. Це надає людині поважности, певности, солідности.

Блакитна кімната, золотий годинник, лискучий циліндер з твердими крисами, цитринові рукавички, прогулянка в неділю по обіді під руку з молодою й гарною дружиною по алеях парку. Мереживом габована блакитна парасолька кладе м’який відблиск на юне обличчя жінки, в яку він ніжно й віддано закоханий.

Він не шукає надто довго, він не чекає на яку-небудь особливу нагоду. Свій вибір він спиняє на панночці Урсулі Лоєр, доньці своєї мешканевої господині, репрезентативної дами, яка здає кімнати для клерків і, окрім того, утримує ясла для немовлят при "Домі для підкидьків".

Дівчина на перших порах охоче йде назустріч Вінсентові й охоче відповідає на його залицяння. Зустрічі на східцях. Задута свічка й раптова пітьма в коридорі. Шепотіння в кутку. Пристрасні клятви. Смішки. "Ха-ха-ха! Хі-хі-хі!" Їй подобається гра в кохання.

Дівчина не відмовляється бавитися в кохання, і у Вінсента витворюється ілюзія, що вона так само залюблена в нього, як і він в неї. Він п’яніє від любови, мліє, втрачає притомність, не володіє собою.

В циліндрі, сурдуті, хрещатих ясних панталонах, з золотим годинником у строкатій камізельці, тримаючи в руці рукавиці, Вінсент урочисто освідчується. Але Урсула рішуче одкидає зроблену їй пропозицію. Вийти за нього заміж?.. Вона не має жадного наміру зробити це. Вона шукає першого-ліпшого приводу, щоб відмовити. Вона каже Вінсентові, що вона вже заручена і в неї є наречений.

Відмовлення вразило Вінсента. Воно потрясло його. Спопелило, як удар блискавки. Але він ще не втрачає надії. Він продовжує благати дівчину. Він сподівається переконати її, зламати її опір. Він благає, лютіє, плаче. Між ним і нею доходить до несамовитих, страшних, катастрофічних сцен.

Дівчина уперта.

— Ні, ні, ні! — вона тупає черевиком і, грюкнувши дверима, зникає за порогом своєї кімнати.

В одчаї, потрясений, Вінсент кидає Лондон і їде до батьків.

Додому він приїхав чорний, як земля. Він похмурий і роздратований, як ще ніколи. При найменшому приводі й без жадного приводу він спалахує нестримним гнівом. Він замикається в своїй кімнаті, майже не виходить з хати, майже не доторкається їжі й лише безмежно багато, без перерви, курить.

Людина — міра всіх речей. Але коли речі переступають всяку межу людської міри? Коли нелюдський, безмірний біль пронизує людину? Коли в людині не лишилося вже нічого людського, нічого за людською мірою, що тоді? Як тоді?

Можливо, нам нелегко сприйняти його почуття, зрозуміти його переживання в цей період! Невдале освідчення в коханні, розбите серце в двадцять років? Але який молодик не переживав цього, у кого вже тричі не бувало розбите серце в цьому віці?

Так є, звичайно, але так не є з ним. Він людина суцільної натури. Вінсент Ван Ґоґ людина крайніх становищ. Він людина кінцевих, безкомпромісових ситуацій. Він знає лише "або-або", ніколи "і-і". Він не шукає узгоджень. Він не залагоджує, а розсікає, розрубує. Хоча б це було власне його серце, власне його тіло, власне життя.

Любовна поразка приходить для нього, як суцільна катастрофа. Він переживає кризу. Зі своїх життєвих рахунків він скреслює все те, чим він жив досі, він перекреслює все своє попереднє життя. Він більше ніколи не мріятиме ні про лаковану карету, ані про свій дім, про те, щоб стати добрим буржуа, торгувати картинами або полотном чи рибою, бути таким, як його дядько. Більше ніколи в житті він не носитиме лискованого циліндру.

Разом з поразкою в любові в ньому прокидається огида до дальшої праці, нехіть до торгівлі, служби, професії продавця. Витворюється своєрідний психологічний поріг, через який він ніколи не зможе

переступити. Виростає стіна, в якій він не знайде жадного проходу. Минуле затемрюється.

Ворожий до минулого, гидуючи з сучасного, окрадений щодо майбутнього, він живе без споминів, але й без надій. Індивідуальна воля губить свій розум супроти становища, в якому він опинився. Він ніколи не переборе того, що сталося. Він житиме під примусом, без можливости вільного рішення або вибору.

Перша поразка в любові вичерпала його назавжди, позбавила сил для відродження. Вона визначила для нього весь дальший тип його любови. Відтоді любити означатиме для нього лише одне: зазнавати поразки. Усі дальші його кохання стануть досвідами любовних поразок. Любити це й значить: бути нещасливим.

Бувають люди остаточних потрясінь, він належить до їх числа. Він примушений почати своє життя знову. Вмерти й народитися вдруге.

З Лондона від директора тамтешнього філіалу, Вінсентового шефа, приходить лист. Шеф викликає його повернутись, але батьки вагаються. Вони не наважуються відпустити Вінсента самого. До Лондона він їде з сестрою, давши обіцянку, що він не робитиме ніяких спроб побачитися з Урсулою.

Але що таке слова, що таке обіцянки й запевнення супроти любови, яка поглинула його цілком?

Свою подорож до Лондона, перебування в Англії він використовує, щоб зустрітися з дівчиною, яку він кохає. Він її бачить. Він говорить з нею. Але все ні до чого.

Урсула знає лише одну відповідь:

— Даремно настоювати!.. Покиньте!..

Покинути?.. Якби це було можливо!..

В родині відчувають щирий жаль до нещасливого юнака. Батьки хотіли б допомогти юнакові. Чи не слід було вирвати Вінсента з Лондона?.. Заходами дядька Вінсента в жовтні 1875 року переводять у Париж до централі.

Батьки сподіваються, що зміна місця й обстанови, службове підвищення принесуть Вінсентові користь. Мавши добру посаду, поглинений новими враженнями, можливо, він забуде про Урсулу. Любовний сум мине, і він знов поверне собі внутрішню рівновагу.

Поверне рівновагу? Забуде про дівчину? Уже наприкінці другого місяця, в грудні, він не витримує. Буря його несе. Він виривається з Парижа, їде ще раз до Лондона, щоб ще раз зробити спробу. Однак Урсула категорично відмовляється бачитися й говорити з ним.

Нещасний юнак повертається до Парижа розгублений, прибитий, в цілковитому одчаї. Щось тріснуло в ньому, щось всередині урвалося. Він остаточно вибитий з колії.

Він живе, агонізуючи. Не живе, а животіє. Знемагає. До праці він цілковито нездібний. Як службовець, він стає зовсім неможливий. Він не відчуває найменшого інтересу ні до праці, ні до Парижа. Дуже часто він зовсім не приходить на роботу або, з’явившись на мить, зникає без сліду.

Він живе, немов очманілий, в безбарвних присмерках, відсутній, сповнений глибокого суму. Єдине, на що він ще здібний, це блукати по Лувру. Він переходить по залах, з зали до зали, від картини до картини. Але й це не може розважити його, не приносить йому ні відради, ані втіхи.

На запитання батьків централя відповідає:

— Вінсент не надається бути продавцем!

Перед Різдвом, не питаючи дозволу, не беручи відпустки, він їде додому й лишається до січня.

Коли на початку січня 1876 р. він повернеться до Парижа, фірма "Гупіль" (тепер "Буссо й Палядан") скористається з цієї нагоди, щоб відмовитися від його послуг.

Між паном Буссо й Вінсентом відбувається розмова.

— Чи можу я гадати, що я лишатимусь на роботі цей рік? — запитав Вінсент пана Буссо при зустрічі.

Але Буссо заявив йому:

— З першого квітня ви можете вважати себе вільним. Будьте вдячні за те, чого ви мали змогу навчитися в нашій фірмі.

Вінсент не перепрошує.

Прийшла весна, березень. М’який вітер приносив солоний пах моря. Промені сонця ніжною долонею жінки пестили йому обличчя. Синява димка затягала далечінь Сени. Кам’яні мости, втрачаючи свій тягар, тремтіли в коливаннях блакитного світла.

Вінсент нездібний витримати свій одчай і свою нудьгу. Нікого не попередивши, нічого не сказавши, він раптом виїздить до Голландії. Щось всередині штовхає його прийняти рішення, й воно остаточне.

Вдома він каже:

— З мене жаден крамар!

У нього погляд затравленого звіра. Ґрунт вислизає з-під його ніг.

Батьки прикро вражені, але їм здається, що не все ще загублено. Вони сподіваються, що їм пощастить переконати Вінсента й перепросити фірму за необачний вчинок неврівноваженого юнака. Але централя категорично відмовляється тримати Вінсента у себе на службі, навіть коли дядько клопотатиметься за свого небожа. Вони пишуть найчемніші листи, але… Усе лишається без змін.

Родині стає ясним: становище з Вінсентом заплуталося як ніколи ще досі.

Вінсент переступив через поріг свого 23 року. В минулому за ним сім змарнованих років, у прийдешньому жадних перспектив на улаштоване майбутнє. Вінсент не має жадної освіти, жадного практичного досвіду, ніякої професії.

Як важко людині пізнати себе й як ще важче відкрити в собі правдиве своє покликання. Понад півтора року, з липня 1874 року до березня 1876 р., тривала агонія.

Брат Тео, який заступив Вінсента на його посаді в брюссельському філіалі фірми "Гупіль", знаходить у Вінсента дивовижні здібності до малювання. Він подивляє його талант мистця, радить у своїх листах до брата серйозно зайнятись малярством, але Вінсент не хоче бути чимсь. Він хоче бути нічим.

Він глибоко нещасний. Він хоче бути з нещасними, зі знищеними, з такими, як він. Не стверджувати себе, а заперечити себе.

Він зрікається торгівлі, посади, улаштованого й забезпеченого життя, власности, добробуту й достатку. Усе це не має жадної ціни в його очах. Усе знецінене для нього, навіть і власна особа.

Приниження — ось про що він мріє. Не придбати щось, а не мати нічого. Він не потребує нічого. Він намагався жити для себе, задля земного, прагнув стати в суспільстві чимсь, і це була помилка з його боку. Не підвищувати себе треба, а принизити.

Він жив лише для себе, тоді як він повинен був жити для інших. Досі він служив багатим, тепер він служитиме бідним. Не фірмі "Гупіль", не панам Буссо й Палядану, а Богові.

Ця жага самозречення, це прагнення віддатись Богові, служити приниженим, поставити себе на одному рівні з найнижчими проривається в ньому з нестримною силою.

У нього з’являється певність, що його правдивим покликанням є релігія.

— Я почуваю себе призначеним до релігії! — каже він.

Звернення до релігії не прийшло до нього ні випадково, ані раптом. Воно не прийшло до нього ззовні, але зсередини, зі звички й потреби, виплеканої в ньому з дитинства. Відмалку він був вихований у побожності, юнаком він зберіг свою віру.

Улюблена його картина в ці роки це "Анґелюс" Мілле. Гравюру з цієї картини він завжди возить із собою. Вона висіла в нього на блакитних шпалерах лондонської його кімнати, він її повісив на стіні своєї кімнати на Монмартрі, він взяв її з собою до Голландії.

В тиші вечірнього повітря на борознах зораної землі, склавши побожно руки, стоять нерухомо, перервавши працю, бідні люди. Згуки далекого дзвону доходять до них із сільської дзвіниці. Уста шепотять слова молитви:

— Ave Maria, gratiae plena…

Як часто Вінсент простоював перед цією ґравюрою в глухі години свого душевного потрясіння. В розкрите вікно його монмартрської кімнати з саду стриміло тепловогке повітря. Вітер перегортав листи Біблії, що розкритою лежала в нього на столі.

Знайомий англієць приходив до нього в Парижі, і вони разом читали й коментували Біблію.

В Біблії шукав Вінсент для себе розради. Внутрішня криза, що зовнішнім поштовхом до неї стала любовна невдача, знайшла для себе розв’язку в зверненні до релігії.

Вінсент усвідомив, що він покликаний, що він обраний, що він не належить собі, а своєму призначенню і що немає міри жертві, яку він повинен принести в ім’я здійснення цього призначення. Він повірив, що вище його призначення це релігійне й соціальне апостольство. Пряме служіння бідним. Релігія в її соціальній функції.

Він згоджується взяти посаду вчителя французької мови, — дарма що він її знає дуже недосконало — в парафіяльній школі при церкві в Ремсгеті в Англії, яку провадить пастор.

Дивний паноптикум становлять школярі, учні цієї школи, напівголодні, убого одягнені діти злидарів!.. Окрім викладання й догляду учнів у вечірні години в пришкільній бурсі, на Вінсента покладено також обов’язок ходити по батьках і збирати від них датки на утримання школи.

Слід визнати, він дуже погано виконує цей покладений на нього обов’язок. Його сповнює жаль. У нього не вистачає рішучости бути настирливим. Він не наважується взяти щось од тих, які не мають нічого!

…Бажання його здійснилося, він служить бідним. Але цього йому мало.

Мало?.. Мало для нього цих нещасть, які він бачить, мало страждань, що всередині їх він живе, мало болю, який кричить?.. Так, мало, бо він хоче кричати разом! Мало, бо він страждає, як і всі вони! Він хоче розкрити їм свою змучену душу, серце, яке кровоточить! Розсікти груди й на долоні перед їхніми очима, як гостію, піднести своє серце, щоб його страждання стали їхніми стражданнями, як їхній біль став його болем.

Пастор Джонс в Епплворті приймає його як свого помічника-проповідника, як свого заступника. Аудиторія складається у Вінсента з найнужденніших злидарів і робітників. Сходячи на катедру, розкриваючи Біблію, щоб прочитати текст — слова пророка або Христа, він бачить перед собою голод, злидні, одчай, людей, які дійшли до межі, людей, які вже перестали бути ними, кістки черепів, суглоби пальців, згаслі очі, брудне ганчір’я, що прикриває неприкриту наготу душі.

Він хоче говорити, але не може. Йому здається, що він тільки розкриває рота, але жадне слово не сходить з його уст. Він кричить, але крик його згасає раніше, як прозвучить. Його слова беззгучні, мова його безмовна. Він бачить усіх, що сидять перед ним, але глуха стіна відгороджує їх. Його слова не доходять до тих, до кого вони звернені. Вони не справляють жадного враження на цю чорну юрбу. Весь пал душі його не запалить і найменшого вогника.

Як проповідник, він нікого не зворушує. Він навдивовижу нездібний. Нездара. Цілковито позбавлений дару красномовства. Він жаден оратор. Як промовець, він ніщо. До того англійська його мова жахлива, він її не знає й не розуміє.

І все ж таки він уперто вірить у своє покликання соціального апостола.

Sorrow is better than laughter!

Сум кращий за радість! — ось фраза, яку взято з казань, що їх він виголошує з церковної катедри.

Він каже, він проповідує, але він не задовольняється з цього. Його душа сповнена неспокою, й дух його збентежений. Релігійна його жага безмежна, й він ніяк не може наситити її. З одних релігійних зборів він іде на другі. Він слухає казання, співає, молиться.

Він ще має золотого годинника, якого він придбав у кращі свої години, він ще носить рукавиці, але на одних зборах, під впливом казання, він кидає до карнавки збирачеві й годинника, й рукавиці.

Дехто схильний у цьому порухові бачити перший прояв божевілля, яке прийде згодом, але якщо це божевілля, то що таке щирість; то хто такі ті злидарі духом, про яких згадано в Євангелії?

Різдво (1876 рік) він проводить у родинному колі. В родині стурбовані його виглядом. Ніколи ще він не приїздив додому такий виснажений, змучений, такий страшний. Він пробує усміхнутися, але це усмішка на черепі кістяка, і мати, не витримавши, починає плакати.

Батько намагається довести йому нерозсудливість цього його релігійного самозречення. Хіба не можна бути добрим проповідником, добрим євангелістом, але без того, щоб доходити до такого становища, як оце він? Можна бути добрим душпастирем за батьковим зразком, ведучи життя лагідне, родинне, зрівноважене, без цих екзальтованих потрясінь, без цих ексцесів релігійного шалу.

Звістка, що він віддав свого золотого годинника, викликає в родині рішучий осуд цього вчинку.

— О, Вінсенте, ти завжди завдавав лише прикростей своїм батькам!

Батьки люблять тебе, Вінсенте, але не розуміють! Так, вони його не розуміють. Але як можна його зрозуміти? Про який розум, про яке зрозуміння може йти мова, коли це Вінсент, несамовитий, безладний, позбавлений всякого почуття міри?! Скрізь і в усьому він доходить до краю.

Як і в інших подібних випадках, так і тепер домінус Теодорус звертається за порадою до Вінсентового дядька, який живе неподалік у своєму маєткові в Прінеегаґу. Його превелебність не заздрить успіхам свого брата. Це почуття чуже йому, навпаки, він завжди подивляв і подивляє його комерційні, ділові здібності, і він завжди, в важких випадках, незмінно радиться з ним. Він для нього зразок і приклад життєвого розуму.

Дядько не ховає свого ставлення до небожа. Він засуджує поведінку Вінсента. Ні, він ніколи не був доброї думки про нього і ніколи не сподівався, щоб з нього вийшло щось добре.

Домінус Теодорус зідхає й намагається дивитися вбік.

У Вінсента добре серце!

Дядько обіцяє допомогти улаштувати Вінсента.

Він виконує свою обіцянку і знаходить для небожа скромну посаду в книгарні в Дордрехті.

Вінсент надто знесилений, щоб змагатися. Він згоджується.

Його обов’язки в книгарні нескладні, — піти на пошту, розпакувати й розкласти книжки, замести підлогу, принести вугілля, підтримувати вогонь у печі, продати школяреві зошита або олівця.

Три місяці прожив Вінсент у цьому маленькому містечку на березі старої Мейзи (Мааса). Одяг його дуже скромний, майже бідний. Він ні з ким не підтримує знайомства й ніде не буває. В свій вільний час він читає теологічні книжки, що їх він знаходить у крамниці. Єдина розкіш, яку він дозволяє собі, це палити люльку.

Відвідує місцевого пастора. В кімнаті у пастора висить образ Христа й власні його малюнки. Ходить на всі релігійні збори.

Пастор підтримує в Вінсенті думку про релігійне покликання.

— Я відчуваю, — каже Вінсент, — що мене вабить релігія!

Він каже "релігія" й думає при цьому про злидарів. Релігія для нього це служіння бідним.

— Я хочу, — уточнює він свій погляд на релігію, — утішати бідних!.. Я згоден, — продовжує Вінсент, — що праця мистця й покликання маляра чудові, але думаю, що професія мого батька свята!

Святість! Він прагне релігійної освячености. Під впливом родини, в розмовах з дордрехтським пастором у Вінсента визріває рішення стати пастором.

— Я буду пастором, як мій батько й мій дід! — заявляє він.

Йоган Ван Ґоґ, другий Вінсентів дядько, адмірал, начальник морської верфі в Марінегавені під Амстердамом, згоджується прийняти небожа під свою опіку, утримувати його, поки він готуватиметься до вступу на теологічний факультет і вчитиметься в Університеті.

Вінсент їде до Амстердама й оселюється в Марінегавені у свого дядька. З несамовитою ревністю береться Вінсент за книги. Дні й ночі присвячені студіям. Але наука дається йому дуже нелегко. З нього

завжди був посередній учень. Йому бракує належної підготови, елементарних знань, звички до вчення.

Те, що засвоїв у школі, він протягом восьми років забув. Йому доводиться починати все спочатку. Він не знає ні греки, ні латини. Грецька мова, латинська мова, катехізис, літургіка, Святе Письмо…

Він відчуває, що все це йому не під силу, але він уперто змагається супроти самого себе. Він читає, але він не розуміє того, що він читає. Він примушений вчити все напам’ять. Але засвоєне, здавалось би, якнайкраще сьогодні, завтра забуте без сліду.

П’ятнадцять місяців триває це змагання з собою, це аскетичне самозаперечення в школярстві, повільне самоспалювання на вогнищі, складеному зі шкільних підручників. Сізіфів труд наповнювати бездонні бочки.

Вінсент Ван Ґоґ належить до типу геніїв, позбавлених талановитости. Він малоздібний; його геніальність специфікована, зосереджена, звужена. Вона охоплює лише якусь ділянку, стиснена в певних межах. Знадобились довгі роки, поки він знайшов себе, відкрив властивий йому ґатунок геніальности, але, поки він зробив це, в усьому іншому він не виявив і найменших здібностей.

З відчайдушною сміливістю він поринув у теологічні студії, щоб через півтора року скапітулювати. Визнати, що наука не для нього.

До всього цього примішуються також і його особисті вади, особливості його вдачі, не дуже симпатичні його дядькові — адміралові, у якого він мешкає. І тому, коли через п’ятнадцять місяців, упевнившись, що в ученні він не дасть собі ради, Вінсент покидає Марінегавен, адмірал дивиться на його від’їзд без жалю. Він зідхає з полегшенням і іде нагору, щоб якнайширше одчинити вікно в кімнаті, яку займав його небіж, наскрізь просякненій тютюновим димом.

До попередніх поразок прилучилася ще одна, тепер поразка в науці... Через скільки поразок доведеться йому ще пройти, поки нарешті він знайде самого себе? Життя Вінсента Ван Ґоґа — накопичення катастроф, що заступають одна одну. Кожен наступний його крок — крок понад краєм безодні.

Свідомість своєї нездібности до розумової праці приголомшила Вінсента. Він почуває себе пригніченим і розгубленим. Він вичерпаний до останніх глибин своєї істоти. Смертельна втома володіє ним. Він виказує забудькувату розкиданість, маячневу плутаність думок і слів.

І все ж таки він не зрікається своєї ідеї про релігійне вчительство. Усе та сама, майже фанатична, уперта віра в своє покликання живе в ньому.

Про університет, теологічні студії, книжки, підручники він говорить зі зневагою. Усе це ні до чого.

— Важлива не теорія, а практика! — заявляє він. — Не наука важить в релігії, а діло!

Він ходить по кімнаті в батьківському домі й розгортає перед батьками свої думки:

— Учення, слухання лекції, усе це не має й найменшого значення з релігійного погляду. Варті чогось не теологічні студії, а жива віра, релігійна праця, не розум, а палання серця.

Він запевняє, що його не приваблює перспектива сидіти на мертвотних лекціях в університеті й записувати в зошит німі й порожні слова. Чотири роки прогаяти задля нічого?! Віддати стільки часу на ніщо?!

— Ні, — каже він, — я волію бути з народом!

Євангелічний комітет у Брюсселі підготовляє місіонерів для Борінажа, країни шахтарів, "чорної країни", як її звуть. Вінсентові здається, що він знайшов те, чого він шукав. Він вступає до цієї школи "народних проповідників" у Брюсселі. Щоправда, безладний, як і завжди, він не дуже підпорядковується приписам школи і не дуже вважає на зауваження, які роблять йому вчителі. До того ж він не дуже добре знає французьку мову, і вимова його погана. Це найбільша його вада, і дирекція семінарії навіть пише до батька, що краще було б узяти сина зі школи.

Але домінус Теодорус прохає залишити сина в школі.

— Він не шукає легшого, але тягаря, який би він міг покласти на себе. Він завжди прагне того, що веде до труднощів.

Чи можна було б краще й точніше визначити основну рису вдачі Вінсента?

— Нам прикро бачити, — писав Вінсентів батько про сина в тому ж листі, — що він цілковито не сприймає радости життя. Він ходить із завжди понуреною головою!

Ніщо не дається йому легко. Кожен крок його сповнений поразками. Він закінчує школу, але, при розподілі вакансій, він не одержує жадного призначення. Офіційна підстава для того: він надто погано володіє французькою мовою.

Він в одчаї. Він благає. Ідучи на поступки, йому дають шестимісячний випробувальний термін, посилають у шахтарський район.

В листопаді 1878 року — Вінсентові 25 років, але він виглядає далеко старшим — він їде до Патуража як місіонер-євангеліст. Два місяці він лишається в Патуражі.

Перше його враження од місцевости по приїзді менш безрадісне, менш похмуре, ніж він на те чекав. Тут є зело, поля, овочеві дерева. Вздовж доріг ростуть верби. Шереги струнких тополь простягаються на обрії, але все притрушене скрізь вугіллям.

Шахти занехаяні, занедбані, робота в них сповнена небезпеки, платня мінімально низька. Шахтар за робочий день не виробляє більше двох з половиною франків. Підприємці, щоб збільшити прибуток і зменшити платню, широко використовують роботу дітей і підлітків. Тисячі дітей, молодших від 14 років, працюють на шахтах, виконуючи роботу дорослих. Боріназький робітник має справді всі підстави скаржитись.

Те, що він побачив у Патуражі, потрясло його. Ревність його збуджено. Тут одкривається якнайширше поле для застосування його ідей.

Він однак не стоїть на ґрунті якої-небудь політичної доктрини. Правдивий аспект його акції — психологічний. Соціальне його християнство — це менше ідеологія й далеко більше проекція внутрішніх його переживань назовні. В тисячах інших, в соціальних потрясіннях часу, в злидоті шахтарів він знаходить виявленим себе. Він відштовхнув од себе спокусу власного добробуту, особистої улаштованости, усталеного ладу, щоб визначити себе в неусталеній неулаштованості злидарів і пригнічених. В одчаї й нещастях інших він шукає зцілення й порятунку для власної душевної скорботи.

У Патуражі він оселюється у розносника-продавця. Одвідує хворих, читає Євангеліє, вчить дітей. Діти не приймають його всерйоз, вони його дражнять, дратують, знущаються з нього. Коли він іде по вулиці, хлопчики біжать за ним і кричать:

— Ось дурний Вінсент!

У школі він не вміє підтримати дисципліну на своїх лекціях й примусити дітей себе слухатись. Він позбавлений педагогічних здібностей. І тільки тоді, коли школярі доводять його до шалу і він, змучений, скаженіє, тільки тоді, настрашені несамовитістю його нападу, вони починають його боятися.

Матеріальне його становище не блискуче. Щоб заробити собі на прожиток, він примушений займатися роботою переписувача. Трохи грошей приносить йому виконане ним замовлення на чотири великі мапи Палестини.

…Ні, слід визнати, він не шукає легкого! Те, що він знаходить у Патуражі, здається йому не найтяжчим. Він міг би взяти на себе далеко більший тягар.

На його прохання, в січні 1879 року Євангелічний комітет переводить його до Малого Васма з місячним утриманням у 50 франків.

Васм — мета його місії. Те, що він знаходить у Васмі, перевершує все те, що він бачив у Патуражі. Тут він пізнає всю безсоромну жорстокість капіталістичної експлуатації. Зворотний бік життя, породженого успіхами індустріалізації.

Він бачить людей, доведених до останнього ступеня знищення, й країну, обернену в пустелю. Люди змучені й виснажені, чорні, як ті надра, в пітьмі яких вони працюють, як та земля, на якій вони живуть. Почорнілий простір, купи вугілля, пітьма щілин, видовбаних у надрах, ніч, яку ніколи не заступає день.

Його серце розпадається, як крихке скло, на дрібні частки. Похмурий ентузіазм володіє ним. Чорним полум’ям палає в ньому вогонь релігійної пристрасти. Гіркота чужого болю в цих вугільних пустелях Боренів лишає полинний смак на його звуглілих устах.

До Васма Ван Ґоґ приїхав пристойно одягнений. Мешкати він оселився в будинкові пекаря Дені, якому належить один з найкращих домів Васма, в кожнім разі далеко кращий, ніж ті злиденні хижі, що в них примушені жити шахтарі.

У Васмі багато протестантів, але жадного приміщення, призначеного для релігійних зборів. Доводиться винаймати танцювальну залу, "Салон Бебе", де він і проповідує.

Злидота, яку він бачить довкола, доводить його до розпачу. Він відчуває сором при думці, що він одягнений, коли інші роздягнені. Він здіймає з себе вбрання, в якому він приїхав до Васма, і віддає його тим, які не мають на собі нічого. Замість полотняних сорочок, привезених з дому, він носить на собі сорочку, пошиту з мішка.

Кілька років перед тим, двадцятилітнім юнаком, він у Лондоні купив собі циліндер, щоб мати вигляд ділової людини в Сіті. Тепер, щоб не відрізнятись від шахтарів, він носить на голові старого засмальцьованого кашкета і на ногах у нього немає жадного взуття. Він ходить босий. Обличчя його тепер таке ж чорне й брудне од вугілля, що насичує тут усе, як і в його пасомих. Пастир нічим не відрізняється від своєї пастви.

Він кидає своє вигідне мешкання у пекаря. Він улаштовується в одній з тих злиденних халуп, що правлять за притулок і житло для шахтарів. Вони сплять без ліжок на соломі в кутку хати. Так само робить і він. Він годується, як і вони, хлібом, рижем і мелясою.

Пекар Дені, побачивши Вінсента в такому вигляді, який він має тепер, вирішує написати листа до Вінсентових батьків.

Стурбований одержаним листом, домінус Теодорус приїздить до Васма. Але його приїзд розлючує Вінсента.

— Чого ви приїхали?.. Я не потребую жадної опіки над собою! Я роблю так, як це велить мені моє сумління.

Панотець намагається заспокоїти сина і тоді починає умовляти його перейти знов жити до пекаря Дені.

— Чи ти думаєш, що ти цим навернеш робітників до віри? — питає він сина.

— Я роблю, як підказує мені сумління!

— Ти помиляєшся, коли ти гадаєш, що для цього треба стати таким, як вони. Навпаки, треба зберігати відстань. Треба імпонувати їм. Треба, щоб вони відчували до тебе повагу.

Але все це ні до чого. Старий панотець від’їздить з Васма, ні в чому не захитавши й не переконавши сина.

Але Вінсентові не легко дається знайти шлях до своїх пасомих. П’яниця, старий шахтар, поранений під час катастрофи, обсипає його прокляттями й загрожує його побити, коли він намагається йому допомогти.

У Васмі спалахує епідемія голодового тифу. З самозаперечною відданістю опікується Вінсент хворими. І коли здіймається в Васмі страйк, він приєднується до страйкарів і підтримує їх своїми промовами. З місіонера він перетворюється на соціального агітатора.

Але цього вже надто багато для Євангелічного комітету в Брюсселі. Проповідник, який підтримує бунтівників?

Стурбований недоречною ревністю молодого проповідника, Комітет надсилає до Васма пастора, і між ним і Вінсентом відразу постають суперечки.

Вінсент малює. Чорні барви надають його малюнкам похмурого колориту.

Пастор, надісланий з Брюсселя, похитує головою. Він не ховає свого незадоволення. Навіщо це? Духовній особі не годиться займатися малярством!

Вінсент виправдується:

— Христос був найбільший з усіх мистців! — заявляє він у відповідь.

Пастор пише в своєму звіті до Комітету про Вінсента:

— Він не такий, як цілий світ. Він не має такого розуму, як усі!

Як і слід було сподіватися, коли іспитовий період закінчується, Євангелічний комітет не відновлює Вінсентові його мандата. Місія не вважає потрібним затримувати його в себе.

У своєму урядовому листі, повідомляючи про ухвалу, Місія віддає належне його релігійній ревності. Вона відзначає його відданість, дух його жертовности, але одночасно вказує, що йому бракує слова. Якби він мав також дар слова, то з нього, напевно, був би досконалий провідник-євангеліст.

Лицемірство цього одзиву обурює Вінсента. Фарисеї! Порожніми словами вони підсолоджують гірку отруту, прикривають своє бажання позбутися незручної для них людини.

Ще одна поразка в житті. Ще одна в додаток до інших. І на цей раз найбільша за всі попередні. Тепер, здається, остаточно. Бо, здається, в ньому уже не лишилося нічого. Він тепер ніщо, труп, що ще дихає, мрець, що ще якось рухається.

Життя його — сукупність поразок. Жадних досягнень, самі втрати. Колись він покохав дівчину, хотів жити лагідним родинним життям, прагнув стати, як і всі, — і з того не вийшло нічого!.. Тоді він захотів іншого, не ствердити себе, а зректись себе, віддати себе бідним, знедоленим, відмовитися всього, віддати все до останньої сорочки, до останньої пари взуття, до останнього шматка хліба, нічого не лишивши для себе! Але його викинули геть, як викидають на смітник брудне й нікому не потрібне шмаття.

"Ти бачиш, Вінсенте, тебе вигнано, бо ти ні на що не придатний!.. Ти — ніщо, як харкотиння, що його виплюнули на шлях, як смердюча блювотина, що її жеруть при дорозі бездомні пси!" — каже він, звертаючись до себе: "Ти мусиш іти!.."

І він кидає Васм, Борени і йде. Куди? Він цього не знає. Кудись, у безвість, у ніщо… Він іде, бо він не може не йти.

Він іде, поглинений пітьмою, яка огорнула його. Він іде, нічого не бачачи, нічого не відчуваючи, і коли, знесилівши, він спиняється, притулившись до стовбура старого дерева, до кривого обрубка придорожньої верби, ліктем закривши своє обличчя, спазми плачу струшують його.

І він знов іде, похитуючись, самотній і покинений, по глухій незнаній дорозі, обсадженій вербами, і дощ шмагає йому обличчя! І йому все одно, все це байдуже, все ніщо, і цей дощ, і цей пронизливий вітер, і це болото, що важкою вантагою налипло йому на черевики!..

Утомна байдужість володіє ним, і він тягнеться, безсилий і вичерпаний, в порожнечу життєвої пустелі. Самотній мандрівник чвалає по самотній дорозі.

Він живе за інерцією, за першим неусвідомленим поштовхом. Він пішов і тепер іде, не усвідомлюючи, що він робить, бо він не має чого

робити і не знає, що йому робити. Він блукає. Пішки доходить до Брюсселя. В Брюсселі веде життя бродяги. У нього немає жадного пристановища. Ночує на лаві в сквері, на голому камінні під річковим мостом або де-небудь під віадуктом залізниці. Йому здається, що в цілому світі немає більш злиденної й більш покиненої людини, як він!

І саме в цей час, саме тоді, коли, здавалось, він дійшов до останнього одчаю, до крайньої міри поневіряння, до тієї межі, де людське життя стикається з нежиттям і коротке часове буття з небуттям позачасової вічности, коли перед ним, злидарем і бродягою, не лишилося жадного світла, тільки порожнеча темряви, тільки тепер він одкрив в собі могутню тріумфальну велич свого неповторного "я", пурпур і золото пишновеличної повноти свого генія. Він пізнав своє покликання як мистця.

— Відтоді все для мене змінилося! — признається він.

З ним стався злам. З життєвої катастрофи прийшло відродження. З поразки перемога. Втративши себе, він ствердив себе. Загубивши, знайшов.

Якби він мав бодай якісь, бодай найскромніші здібності, у фірми "Гупіль" (згодом "Буссо й Палядан") був би добрий службовець, або ж сумлінний пастор в якій-небудь сільській парафії, у Євангелічної Місії в Брюсселі красномовний проповідник-місіонер, але людство не мало б генія. Успіх у жінок, шкільні знання, дар слова — в усьому цьому йому було відмовлено.

Його примушували бути крамарем, продавцем картин. Він сам примушував себе спочатку стати пастором, а тоді проповідником. Життєві невдачі звільнили його від примусу як ззовні, так і зсередини, щоб він відкрив у собі, несподівано для себе самого, себе як мистця.

Його життєвою метою стає мистецтво, і це його рішення на цей раз уже остаточне.

Йому 27 років. Нитка життєвого вузла починає розкручуватися в протилежному напрямкові. Кілька днів він проводить у батьків, які мешкають тепер в Еттені, а тоді він повертається до Борінажа.

Тут він прожив сувору зиму 1880 року, існуючи надголодь на ті малі гроші, які надсилає йому його брат Тео. Досі він так або інакше заробляє на себе, тепер він більше нічого не заробляє, він існує за підтримкою брата.

Йому дорікають ледарством, але він одкидає це обвинувачення. Він маляр, і він малює. Це також праця, хоч вона й не приносить ніяких заробітків.

— Мимоволі в моїй родині я став підозрілою й неможливою особою. До мене немає жадної довіри. Але чи є якийсь спосіб, щоб я міг бути корисним для родини?

Він не перестає гостро виступати проти пасторів. Ні, він не хоче Бога, загорненого в солому, такого дорогого для панотців!..

Він прагне людської любови. "Той, хто не має глибокої любови, щирої приязни, той мертвий!" — каже він. Його приваблюють принижені, але вони не довіряють йому. Його фізичний стан, його вдача, цей його рід похмурої боязкости, все це відокремлює його від них і їх від нього. Між ними лежить безодня його буржуазного й релігійного виховання. Але якщо він не може знайти прямого шляху до людей і їх любови, то чи не слід дійти до них іншим шляхом, не прямим, а посереднім, не через офіру морального й матеріального самозречення, не через пасторство або ж євангелічне місіонерство, не через релігію, а через мистецтво?

Вінсент малює з натури й копіює. Він копіює Мілле з репродукцій. В селянах цього мистця він знаходить те, чого він найбільше прагне: ясности, вкладеної в мистецтво ідеї й морального навчання! Але як це важко висловити! Йому бракує досвіду, він не володіє технікою малярства. Він повинен учитися. Він почуває потребу дискутувати про мистецтво й мати друга, якого не знайти йому тут. Він мусить одвідувати музеї й дивитися на оригінали.

Отже, він кидає Борени й улаштовується в Брюсселі, оселившись на Південному бульварі ч. 81. Тут з жовтня 1880 року він приступає до систематичних студій малярства. Він починає з основ, вивчає анатомію, засвоює закони перспективи й світлотіні, зарисовує натуру в класі, робить ескізи з робітників разом з Ван Рапаром і Мадіолем.

Приятелем його стає Ван Рапар, посередній мистець, але терплячий друг, з яким протягом років Вінсент підтримує добрі взаємини. В ательє, яке він ділить з Ван Рапаром, він працьовито копіює вуглем зразки, подані професорами.

Його турбує думка, що він є тягарем для родини, й він плекає надію, що йому пощастить заробляти, ілюструючи книги й журнали. Коли його друг Ван Рапар виїздить із Брюсселя й Вінсентові стає дорого самому оплачувати ательє, — він, щоб не обтяжувати родину зайвими видатками, переїздить до батьків.

В Еттені, коли погода дозволяє робити це, він кожного дня виходить на поле й малює селян, які працюють на полі, скопуючи землю. Він виявляє бажання малювати також пензлем, і дядько з Прінесгаґа дарує йому малярську скриню з фарбами.

Весна, квітень 1882 р. Часто перепадають дощі. Сріблясто-сірі сутінки зранку затягують обрій. Пополудні прояснюється. В повітрі теплішає, і Вінсент разом з удовою-кузиною і її донькою виходять у поле. Синява

забарвлює далекий ліс; виблискує біле люстро ставу; спрощуючи мелодію до кількох тактів, цвірінькають пташки.

Вони часто зустрічаються, Вінсент і кузина, і багато провадять часу разом. Вінсент закохується в свою кузину. Вдруге в його житті в ньому спалахує любовна пристрасть. В листі до Тео він посвячує брата в свою тайну.

Весна. Любов. Вінсент закоханий. Почуття любовного щастя переповнює його вщерть. Уся радість життя розкривається перед ним. Він захоплений. Усе, що досі було неможливим, глухим, замкненим, здається йому тепер можливим і досяжним.

Кузина це не Урсула Лоєр, ця легковажна й безглузда дівчина. Вона цілковита протилежність останній. Вона розуміє його й, здається, співчуває йому.

Сім років відокремили перше кохання від другого. Сім важких і трудних років лягли між першим проявом почуття й цим другим. Тоді він був наївний і безпорадний юнак, двадцятилітній хлопчик, без всякого досвіду, без всякого знання життя й людей. Тепер йому 28 років, і за ці сім років він стільки вистраждав, стільки пережив, стільки разів життя йому ламало хребет.

Так, так, він зробив тоді помилку, закохавшись у молоденьку дівчину, порожню кокетку, нездібну усвідомити серйозність його пориву, збагнути повноту його почуття. Кузина — старша. Не дівчина, а жінка. Серйозна, лагідна, людяна, проста, сердечна, щира. Життя було до неї таке ж неласкаве, як і до нього. Вона зазнала горя, втративши чоловіка.

Між нею і Вінсентом налагодилися дружні й приязні стосунки. Зі зворушливою прихильністю вона слухає Вінсентові оповідання про його життєві потрясіння.

Вінсент живе як у трансі, сповнений ілюзій, мрій, снів. Боязкий і нерішучий, він довгий час не наважується освідчитись у коханні перед молодою жінкою. Відкладає з дня на день.

І тоді, нарешті, в становищі якогось панічного жаху, він раптом проривається потоком незв’язаних слів, фраз, позбавлених глузду звуків і викриків, що в них годі було б вкласти якийсь людський сенс. Несподівано, незграбно, грубо він робить спробу поцілувати молоду жінку. Вона різко й рішуче його відштовхує.

Відтоді між ними витворюються холодні натягнені взаємини. Кузина явно уникає Вінсента й намагається ніколи не лишатися з ним на самоті, але за деякий час Вінсент, не здатний стримати свої почуття, вибирає момент, щоб майже з тваринною хижістю повторити свою спробу поцілувати її. Він осипає її своїми клятвами. Він запевняє її в своїй любові. Він каже, що не може без неї жити. Що вона для нього все. Він падає до її ніг, обіймає ноги, цілує вбрання.

Вона виривається з його рук. Вона кричить:

— Не доторкайтеся. Не доторкайтеся до мене. Ви не смієте!

Обурена, в сльозах, вона заявляє, що вона більше ані хвилину не лишатиметься й негайно від’їде до Амстердама.

Між превелебним отцем Теодорусом і Вінсентом відбувається важка сцена. Завжди лагідний і стриманий, о. Теодорус лютіє. Цього разу він каже Вінсентові все, чого він досі ще не казав ніколи. Він каже йому про його нікчемність, він закидає йому ледацтво, він дорікає йому, що він відбирає хліб від своїх молодших братів і сестер. Морально зіпсований, внутрішньо розбещений, безсоромний, розкладений, що лише огиду викликає до себе в кожній порядній людині. І нарешті в додаток до всього цей його вчинок супроти молодої жінки.

Вінсент бороніться. Він каже, що в нього були найкращі наміри, що тепер, коли він знайшов у малярстві своє правдиве покликання й коли він полюбив, глибоко й серйозно полюбив, він хотів одружитися. Він був певен, що в кузині він знайде вірну подругу й добру дружину.

Отець Теодорус вибухає поривом гніву:

— Одружитися?! Цей хлопчак, не здібний ні до чого, неспроможний улаштувати своє життя, негідний заробити на шматок хліба, начитавшись всякої паскудної літератури, він хоче одружитися?!

Вінсент не витримує. Після цієї жахливої сцени між ним і батьком, він кидає Еттен і подається до Ля-Е.

Друге кохання Ван Ґоґа обернулося для нього так само нещасливо, так само катастрофічно, як і перше. Обидві його спроби прокласти шлях до жіночного серця кінчилися невдачею. Два кохання, два освідчення, дві поразки! Якщо він і зробить ще колись спробу в житті покохати, то в коханні він шукатиме лише одного: приниження. Не радости й самоствердження, а суму й самознищення, химер печалі!..

II

Життя Ван Ґоґа складалося з невдач і поразок. Від життєвих поразок він рятувався втечами. Він утік з Лондона, тоді з Парижа, потім з Борена, тепер з дому. З дому він утік до Ля-Е.

В Ля-Е мешкав його брат у других, художник Мов, що досяг у мистецтві успіхів і здобув для себе визнання. Мов прийняв Вінсента зі щирою приязню, показав йому свої картини, і картини Мова сподобались Вінсентові. Він роздивляється їх. З усіх його особливо вражає одне полотно: річка, низький берег; похитуючись од утоми, заморені шкапи покірливо тягнуть по ріці тяжко навантажену шаланду.

— Я, — пише Вінсент в листі до брата Тео, переказуючи йому про своє враження від цієї картини, — ще ніколи не мав нагоди почути добре казання про самозречення й ніколи не міг ствердити образ покори, за винятком картини Мова й творів Мілле!

Мов і Мілле!.. Мілле, що висів у нього на стіні кімнати в Лондоні, а потім у Парижі, ще й досі лишається для Ван Ґоґа мірою похвали й межею творчих досягнень.

І в тому листі до брата він додає, що лише самозречення, лише воно є істина. Напруживши всі сили, вгрузаючи в ґрунт, стомлений до знемоги, тягни свій тягар, — такий найвищий закон життя.

— Уміти страждати без скарг — ось єдина корисна річ. У цьому полягає найвище знання, повчальна лекція, остаточне розв’язання проблеми життя.

Оглянувши картини Мова, Вінсент показує кузенові свої речі, що їх він захопив з собою з дому. Мов не ховає свого здивовання.

— Я, — признається він Вінсентові з усією щирістю, — завжди був тієї думки, що ти безплідна смоковниця, сухе дерево, яке жадного плода не приносить і яке зрубують і в вогонь кидають. Тепер я переконався в протилежному.

— Вище голову, друже! Ти ще сам не уявляєш собі, яку вагу для мистецтва має твоя творчість!.. — Мов з радісним сміхом зазирає Вінсентові в вічі і приязно з силою вдаряє його по плечі.

Вінсент заслуговує на те, щоб віддати йому час. Мов учить Вінсента правил рисунка, поправляє йому акварелі, що вони йому так подобалися і яких він був так певен досі. Ван Ґоґ малює "мертву природу" і вперше відкриває для себе фарбу, колір.

— Тео, — звертається він в листі до свого брата, — коли б ти знав, яке це велике діло — барва!

Він ходить малювати малий порт і пляж у Шевенінґу, дістає замовлення на дванадцять малих краєвидів Ля-Е пером, що приносить йому трохи грошей. Як і в інших містах, так і в Ля-Е Вінсент одвідує музей і вивчає картини великих старих мистців.

Чи не значить це, що Вінсент Ван Ґоґ колись згодом стане таким же малярем, як і всі, як тисячі інших мистців, що досягають визнання. Але ні, він сповнений внутрішнього неспокою! Малярство, що його оточує, не задовольняє його. Мистецтво, яке має успіх, викликає в ньому спротив. Картини, які він бачить довкола себе, породжують у ньому протест. Вони зроблені не в тій манері, в якій би він хотів висловити себе. Він ще не знає, чого він хоче, але він твердо знає, чого він не хоче. Внутрішній неспокій — така є та ціна, якою він сплачує своє покликання.

Так накреслюється лінія руху, що визначить принципове розходження між ним і кузеном Мовом.

Мов міцно тримається засад мистецтва, яким воно стало з доби Ренесансу. Він непохитно вірить у істину, проголошену великими майстрами Відродження, що найвище мистецтво це античне мистецтво. Щоб навчитись малювати, треба копіювати класичні зразки. Перемальовувати гіпси з античних статуй — єдиний спосіб стати мистцем.

Одного ранку Мов поставив перед Вінсентом гіпсову голову Аполлона.

— Ти маєш нарисувати це!

Вінсент відмовився.

— Я? Цей гіпс? Ніколи!.. Я — майстер. Чого можна досягнути цим?..

Він дивився на Мова з похмурим викликом. Його відповідь прозвучала різко, майже грубо.

Мов зробив спробу з’ясувати Вінсентові. Він послався на те, що мистецтво античного світу — мистецтво ідеального зразка, мистецтво остаточної завершености.

Вінсент відповів:

— Немає завершеного мистецтва.

Мистецтво не може бути завершеним. В мистецтві він прагнув незавершености.

— Завжди шукати! Ніколи не задовольнятися з досягненого! — прокламує Ван Ґоґ.

І він каже так само:

— Я шукаю! Я змагаюсь! Я творю від повноти серця.

Було смішно сперечатися супроти цих наївних вигуків анальфабета, що протиставляє себе всьому мистецтву Нового часу, яким воно було й є, починаючи од Ренесансу. Але Мов не хоче поступитись, і з пересердям він кидає й собі Вінсентові:

— У тебе неможливий характер!

***

…Деякий час Вінсент, здається, ховався з цим, але кінець кінцем він не витримав. Раптом, цілком несподівано, немов з викликом, ніби вихвалюючись своїм вчинком, він признався. Так, хай знає про це Тео, хай довідаються батьки, хай усьому світу стане відомо. Він не надає жадного значення, що можуть сказати або подумати з цього приводу.

Її звуть Христина. Вона проста жінка. Старша за нього. Йому 30, їй 32 роки. У неї руки жінки, що звикла до повсякденної праці, і це подобається Вінсентові. Вона має кілька дітей, але вона вагалась би назвати на ймення батька котрого-небудь з них. Коли вони зіткнулися, Вінсент і Христина, — Вінсент називає її "Сьєн", — вона знов була вагітна. І, як давніше, вона не могла б сказати, від кого.

Повія?.. Так, повія, вулична дівка, що звикла заробляти собі на шматок хліба, як прийдеться. Од випадку до випадку. На пішоходах вулиць, в темних проваллях міста, в глухих закутках ночі. Сказати про неї, що вона повія, зовсім не значило образити її. Жінка, що її всі зневажають і ганьблять. Тому, що це так, саме тому Вінсент Ван Ґоґ і вирішує:

— Тео, — пише він до брата, — я вирішив одружитися з нею.

Він свідомий того, як важко комусь співжити з ним. Він знає, що в нього важка вдача. Він признається.

— Я часто буваю жахливо нестерпний! Я буваю сумний і роздратований! Але я потребую співчуття, я голодний і відчуваю спрагу, і коли ні в кого не знаходжу співчуття до себе, мене охоплює байдужість, я стаю тоді брутальний і сам підливаю олії в огонь. Ні, я не люблю бувати в товаристві, підтримувати зв’язки зі світом. Розмовляти з людьми становить для мене важкий і прикрий обов’язок.

Ван Ґоґ не робить собі жадних ілюзій щодо жінки, з якою він зійшовся, але він намагається її виправдати.

— Не знаючи нічого доброго в житті, як вона могла стати доброю?

Йому здається, що він міг би піднести її. І ця думка — властива думка того часу: врятувати повію!.. — знаходить відгомін в його серці.

Дивний збіг обставин! Що спільного, здавалось би, могло бути між цим голландським малярем і російським письменником Федором Достоєвським? І все ж таки вони люди тотожної моральної атмосфери. Дати творів Достоєвського і дати життя Ван Ґоґа збігаються. Літературна тема, розроблена Достоєвським, повторюється в життєвій долі Вінсента.

Існує закон єдности часу: в той самий певний час цілий світ проходить через етапи тих самих почуттів, через смугу тотожних вчинків, хвилі взаємозв’язаних ідей! Немає сумніву, Вінсент Ван Ґоґ ніколи не читав Достоєвського, він ніколи не чув нічого про Раскольнікова, ні про князя Мишкіна, ані про Соню Мармеладову — про студента Раскольнікова, що вклонився в ноги повії Соні Мармеладовій, що сказав їй: "Твоєму стражданню вклоняюся!" — але в його житті повторюється подібна психологічна ситуація і, властиво, з тих же психологічних мотивів.

Так, він зійшовся з Христиною, але деінде він міг знайти вихід з того душевного глухого кута, в якому він спинився? Хіба не відкинула його Урсула, молода дівчина, яку він покохав колись у Лондоні? Хіба з обуренням не відштовхнула його від себе його кузина, коли він наважився їй сказати, що він її любить? Жадна жінка з його середовища не захотіла покохати його. І після того, як його почуття зневажено, що іншого лишилося йому, як шукати любови жінки, яку зневажає ввесь світ? Останнього приниження шукав він у коханні, найглибшої ганьби хоче він досягнути в любові.

Хай буде! Хай буде саме так! Він прийме любов, обернену в ганьбу, ганьбу любови. Зі зганьбленої любови він пишатиметься й тішитиметься. На гірські верхів’я він зведе цю любов-ганьбу. Смерть ствердить як

життя. Пітьму як світло. Падіння як піднесення. Ніч як день. На камінні бруку посередині галасливого майдану, на смітниках людських покидьків він зростить ще не знану людям квітку, ще ніколи не бачену барвистопишну троянду зганьбленої любови.

У листі до брата Тео, повідомляючи його про свій намір одружитися з Христиною, Вінсент зображує картину свого прийдешнього життя. Він винайме мешкання для майстерні. Посередині кімнати поставить мольберт. В другій половині висітиме колиска для немовляти, яке незабаром прийде на світ. Коло каміна стоятиме дитяче крісельце. О, нарешті, він не почуватиме себе самотнім, пригніченим і меланхолійним. Він вестиме стале, влаштоване й регулярне життя.

Стале, влаштоване життя? Він і сталість?.. Що спільного він має з приборканою і ординарною сталістю? Він, якого сповнює внутрішній неспокій?..

Йому не пощастило осягнути кохання як радости, чи не мусить він ствердити його як одчай і сум? Чи не може темне глухе світло похмурого смолоскипа, що червоною плямою відбивається на чорному тлі ночі, заступити йому ясне світло безхмарного дня?

Жадна жінка в світі досі не покохала його. Лише Христина, лише ця жінка, що не раз зазирала в безнадії, п’яна, в каламутну чорноту нічних каналів, які між щілинами кам’яниць течуть крізь місто, лише вона, зганьблена й знищена, саме вона, повія, тільки вона одна з усіх, в останній людяній саможертві, здається, покохала його.

Ван Ґоґ прив’язується до Сьєн. Він кохає її, і її кохання, в злиднях і невлаштованому безладді напівбогемного життя, сповнене гіркоти й печалі.

Палає вогонь у залізній грубці. Він стоїть коло мольберта й малює її. Вона підводить голову, одкидає волосся й усміхається до нього. Він

схиляється й цілує її в похололі уста. "Тобі холодно?.. Ти стомилась?" — "Ні, ні! Малюй! Ще ніколи не було так добре, як оце зараз!"

Такою він малює її: як уособлення печалі! Нага жінка сидить долі з зігненою спиною, схиливши голову; розпущене волосся закриває їй обличчя й спадає вниз на коліна. Літографію підписано по-англійськи "Sorrow" ("Печаль"). Другий малюнок з неї підписано цитатою, взятою з Мішле: "Як це сталося, що на цій землі може бути жінка, така покинена й така самотня?!"

Правду сказати, Христина не багато чого варта. Вона негарна на обличчя, ця зів’яла й немолода жінка, що їй, як і йому, чимало довелося вистраждати в житті. Вона ледача й зовсім не дбає за своїх дітей. Вінсент примушений взяти піклування про них на себе. Це він купує для них молоко, варить кашу й годує їх з ложки. Вона недбайлива й неохайна. Багато палить, цілий день не випускаючи люльки з рота. Плює довкола себе на підлогу. Не прибирає. До того ж вона сварлива, лиха й лайлива. Вона лається з вишуканою майстерністю матроса, що тиняється по портових шинках.

Вінсентові доводиться робити зусилля, щоб стримати себе, щоб не вибухнути раптовим гнівом, не почати кричати на неї або не накинутися на неї з кулаками. Неможлива особа! Ван Ґоґ дуже скоро має нагоду переконатися цього.

Але скільки гіркого треба було пізнати в житті, через які розчарування в людях і собі треба було пройти, щоб так дбати, так берегти те невелике тепло, ті злиденні крихти доброти, краплини несміливої ніжности, що їх могла дати йому ця нікчемна, розчавлена, назовні й всередині себе розхитана, знищена, жалюгідна жінка.

У листах Вінсентових до брата Тео можна натрапити на одну страшну фразу:

— Краще жити з лихою повією, як бути самому! — признається Вінсент братові.

Страждання. Самозаперечення. Самозаперечення, що доходить до самознищення. Те, що колись його батько домінус Теодорус так проникливо й так глибоко сказав про нього:

— Він не шукає легкого, але тягаря, який би він міг покласти на себе! Він завжди прагне того, що веде до труднощів!..

В усьому. В тім числі і в коханні. Кохання обернено в страждання, в шлях і в спосіб самознищення. Цей образ володіє ним: зморені коні, грузнучи в вогкому ґрунті болотяного берега, тягнуть по чорній воді каналу тяжку баржу.

Він працює з шалом. Несамовито. Працює до остаточного виснаження в цій обстанові, де в колисці плаче немовля, де немиті діти повзають по підлозі, де в хаті лютує ця лиха й від ранку неубрана жінка.

У цей час він захворює на венеричну хворобу. В лікарні він студіює теорію перспективи, читає Діккенса й Золя. Читання Діккенса ще більше підносить в ньому любов до злидарів, до бідних людей, до всіх знедолених і принижених.

Видужавши й вийшовши з лікарні, він ходить за місто, малює поля картоплі й грядки приміських городів.

Звістка, що Вінсент зійшовся з повією й вирішив одружитися з нею, потрясла його близьких. Родина скандалізована до останньої міри. Здається, що він дійшов до крайньої межі падіння й морального самознищення.

Кузен Мов категорично відмовляється підтримувати з ним зносини, поки він житиме разом з цією огидною й брудною жінкою. Коли одного

разу Ван Ґоґ, зустрівши на вулиці Мова, запрошує його завітати до нього в ательє подивитися на нові його картини, Мов рішуче заявляє:

— Поки у тебе ця жінка, моя нога не переступить через поріг твоєї хати. Ти повинен розірвати з нею.

Вінсент вибухає обуренням. Він ладен боронити цю жінку проти цілого світу.

Усі одвернулися від нього. Лише Тео не покинув його, цей лагідний, добрий, терплячий Тео, здатний все зрозуміти й все простити. Але й він, Тео, вважає, що Вінсентові було б найкраще розійтися з Сьєн.

Розійтися?! Ван Ґоґ уявляє собі, як би він міг зробити це, покинути цю самотню жінку й собі повернутися в самоту. Це понад його сили. І все ж таки поволі він починає вагатись. Не так легко й йому утриматися в цьому безладді, жити в цьому хаосі, нести на собі тягар безладдя, який створює ця жінка.

Він піддається умовлянням і напередодні того, як Христина знов збирається стати матір’ю, він рве з нею. Чи був цей розрив з Христиною виявом його поступливости й слабкости? Дехто з біографів Ван Ґоґа гадав, що це було саме так! Але треба визнати, що розрив з Христиною не дався йому легко. Він переживає знов глибоку внутрішню кризу, сприймає свій відхід як душевну травму, не менш глибоку, як і всі попередні.

Це не одна грань. Ще одна сходинка. Ще одна поразка й ще одна втеча.

Він одходить геть, знівечений і розтерзаний, з раною в серці, й рана ця кровоточить. Біль зриває його з місця й жене його в безвість.

***

Він не хоче вертатися до батьків, хоч вони й зробили зворушливий жест; знаючи, як він бідує з Христиною, вони великодухо надіслали йому пакунок з теплими речами: штани й зимове пальто для нього й тепле жіноче манто для неї.

Власне кажучи, він не цілком свідомий того, де він і що він робить. Він перебуває в стані цілковитого душевного занепаду. Рід маячні володіє ним. Враження розпадаються. Думки вислизають з-під його контролю. Він втрачає владу над собою. Для нього немає що або ж де. Для нього існує ніщо й ніде. Він галюцинує. Його зґільйотиновано. Він іде, людина без голови, і свою одрубану голову він несе в простягненій руці перед собою.

В якомусь трансі, не знати як, він опинюється в околицях Дрента, в Північній Голландії, в цій країні пустельних лянд, пласкій і порожній, що робить її подібною до Брабанту, де він народився.

Кілька місяців, з вересня до листопада, він блукає без цілі в цілковитій внутрішній розгубленості по дорогах, нездібний вгамувати себе, ледве чи здібний сказати, що з ним або де він, куди він іде або звідкіля він прийшов. Він переходить через мости, минає ліси, перетинає дороги, звертає в той або інший бік, не питаючи нікого, куди веде цей шлях і куди він прийде. Хіба не все одно, куди йти і куди приведе його ця дорога, що нею він простує в нікуди й в ніде?!..

Його бентежать спомини про його нещасливе кохання до Сьєн, втрата, що лишила по собі нічим не заповнену порожнечу. В ньому прокидаються згадки про його любов до кузини. Його мучить біль ненасиченого кохання. В його уяві постають галюцинаційні картини неподіленого кохання, ілюзорні візії нездійсненості, кошмарні візії, сексуальні привиди. Примари змисловости володіють ним. Здається, він блукає по колах пекла, де є лише те, чого немає. Він почуває себе як одержимий.

Горб, порослий сосняком. Самотнє в тумані кладовище. Одного полудня, немов у якомусь стані екстатичного збудження, він пережив дивне враження порожнечі; він раптом з остаточною ясністю побачив, яка порожня може бути ця пустельна країна в годину полудня, коли в каламутному серпанку над землею звисло одиноке бліде око сонця.

Сувора непривітна земля в брунатних, сіро-жовтих і фіалкових тонах. Внутрішня його самота ставала самотою всієї цієї країни. Він змальовує чорні стовбури обгорілих дубів, темні ставки, схожі на купи гною, повільне гниття німих торфовищ.

Поволі він переборює в собі цей плин втрат. Речі повертають собі зв’язки. Щоб народитися вдруге, треба було вмерти, і він вмер. Він умирав, тепер він починає видужувати. Треба гадати, що в ці місяці блукань він перейшов через найнижчу точку внутрішнього розпаду. З цього часу починається його вихід з ніщо й ніде. Самознищення приносить свої плоди. Він наблизився до межі, по той бік якої постане з ніщо й ніде, зі страждання, із самозаперечення, зі злиднів великий творчий геній Вінсента Ван Ґоґа.

Він усвідомлює це повернення. В листі до Тео він, хоч і не до кінця чітко, але все ж таки досить виразно намагається збагнути й висловити сенс пережитої ним у цей період кризи:

— Я перебуваю в атмосфері, яка мене глибоко збуджує, яка наказує, регулює, оновлює, підносить мої думки. Ось та точка, до якої я дійшов. І те, що я можу тобі писати, сповнений нових почуттів, цим я зобов’язаний цим печальним і самотнім ляндам. Це зовсім певно: я відчуваю в собі в цей момент початок чогось кращого. Поки що ще немає нічого, але я вже бачу в моїй творчості прояви того, чого досі я ще ніколи не робив, не здібний був робити. Малярство стало для мене легким. Я відчуваю бажання взятись за те, що досі я боязко обминав.

Він певний: нічого доброго не можна зробити в місті. Тут, в ляндах, він малює траву, поля, картоплю, трудову природу, робоче життя, хижі пастухів, стадо, що в вечірніх присмерках повертається з пасовища до села.

Самозаперечення — цілковите заперечення всього: малярства, яким воно було досі, починаючи з Ренесансу, життя в усій його влаштованості й сталості, кохання, — стало умовою для самоствердження. У самознищенні й через самознищення він знайшов себе, себе таким, яким його знає людство: єдиним, неповторним, могутнім. Майстром. Я вже сказав: генієм.

Самоофірою — ціною великих жертв — здобув він для себе свою геніальність!.. Свою геніальність для себе він вистраждав.

***

Так тепер знов стає для нього можливим повернення в Дім Отчий. З грудня 1883 року Вінсент Ван Ґоґ осідає в батька в Нюєнені. Нюєнен — село в Брабанті. Воно дещо заможніше, ніж Зюнбарт або Еттен, де досі мав свої парафії Вінсентів батько, домінус Теодорус. Переважна більшість місцевої людности — католики, але деяка частина з них реформісти. Тутешня місцевість, як і в усьому Брабанті, — низька й болотяна.

Парафіяльний дім в Нюєнені добрий голландський будинок. В просторому домі, двоповерховій кам’яниці з входом посередині, знаходиться кімната також і для Вінсента, де він може вигідно розташуватися з усім своїм приладдям маляра — підрамниками, мольбертом, фарбами, сувоями полотна й теками картону й естампів.

Вінсента приймають вдома добре. Здається, він остаточно присвятив себе малярству. Хтозна, чи не пощастить йому згодом досягнути успіху, як і його кузенові Мов?! А головне, що він більше не веде того

скандального, ганебного життя бродяги, остаточно загубленої людини, як це було з ним в Ля-Е.

Родинна обстанова сприяє поверненню душевної рівноваги й ретельній творчій праці. Мати гідно веде скромне, але добре налагоджене господарство. До свого батька Вінсент ставиться з повагою. Домінус Теодорус — людина добра й лагідна, хоч між ним і Вінсентом, властиво, й немає нічого спільного. У Вінсента більше подібного до матері з її живою й іноді примхливою вдачею. Як і Вінсент, вона має нахил записувати свої враження, але замість того, щоб писати листи, як це робить Вінсент, вона веде щоденник і зберігає свої записи тільки для себе.

Він цінить доброту своїх батьків. Їх упередженість до нього і його поглядів він пояснює різницею почуттів і темпераментів, які відокремлюють два покоління.

Зимове нещедре сонце м’яко лине в кімнату крізь замерзлі шибки. В грубі потріскують дрова, й білі кахлі присадкуватої груби випромінюють сухе тепло. Боже мій, яка радісна й втішна після бездомних блукань ця благодатна тиша великого пасторського дому, це вдоволене муркотіння кота, зігрітого теплом кахляної грубки, ця спокійна й безтурботна праця від ранку до вечірніх присмерків у блакитних хмарах тютюнового диму.

І ввечері, коли в кімнатних сутінках фарби починають змінювати свої відтінки, Вінсент одкладає дощечку, що заступає йому палітру, і йде надвір зачинити в будинку віконці. Крижинкою звис у небі місяць. Десь на селі в морозній порожнечі гавкають пси. Гульвіса-вітер гойдає чорне гілля дерев, скреготить намерзлими лозинками кущів, рве з рук у Вінсента віконницю й студить пальці. Але після дня, проведеного в гарячому теплі кімнати, так приємно відчути свіжий подув вітру, і, підставляючи плече під його порив, Вінсент вдоволено і хитро підсвистує в такт вітрові.

***

Хоч Вінсент і відкрив для себе вагу фарби, але малює далі в темних кольорах. Він ще не знайшов себе. В листах до Тео він пише про малярство, про співвідношення кольорів. Він чув про те, що в Парижі з’явився новий імпресіоністичний напрям у мистецтві, що імпресіоністи хочуть оновити мистецтво, але він ще не має справжнього уявлення про них.

В родині не дуже цінять ці його шукання. Вони хотіли б, щоб він малював, як і всі, щоб він малював картини, які подобаються, які купують, які забезпечують успіх, приносять мистцеві визнання й матеріальний добробут.

Він живе в деякому відчуженні від родини, і ця самота, ця моральна ізоляція прикро впливає на нього. На щастя, селяни й ткачі — їх багато в цій місцевості — охоче підтримують товариство, і Вінсент звикає провадити свій час в їх гурті. Чи не варто було б назавжди осісти йому тут, у Брабанті?

Але знов приходить неспокій, знов постає життєва драма, ще раз опиняється він перед стіною, перед проваллям, якого йому не переступити. Ще один невдалий досвід кохання. Дівчина з заможної родини закохується в ньому і не ховає свого почуття. Щоправда, вона не дуже гарна і вже в роках, досить довго засидівшись в дівчатах, але з тим більшим екзальтованим поривом, з тим більшою відданістю вона прихиляється до нього. Вінсент радісно збуджений. Це вперше трапляється в його житті, щоб якась дівчина покохала його й сама наважилась розкрити перед ним сховану тайну свого серця!..

Вінсент вирішує одружитись, і батьки підтримують цей його намір!.. Нарешті він матиме притулок, власну свою хату, сталий шматок хліба, родинний затишний куток, кінчить свої невлаштовані блукання, скінчить

з життєвим своїм безладдям. Тепер він зможе малювати без думки, що завтра він помре з голоду.

Відбуваються заручини. Вінсент — урочистий, як ніколи. Він немов у якомусь чаді. І цей незвичний блиск золотої обручки на лівій руці. Але все це триває дуже недовго: мрії, чад, сподівання, блакить очей, зустрічі, любов! При трагічних обставинах йому доводиться розлучитися з нареченою.

Хоч батьки дівчини й дали згоду відбути заручини, але вони дуже неприхильно ставляться до проектованого шлюбу, їх ставлення до Вінсента дуже упереджене. Що доброго можна сказати про цю людину, що ламаного гроша не має за собою? Вони дивляться на речі більш ніж реально. Треба зберігати тверезість і не піддаватись жадним ілюзіям. Що з того, що дівчина маячить своїм коханням до цього пасторського сина?!..

Батьки дівчини сприймають Вінсента Ван Ґоґа таким, яким він є: бродяга, що звик до богемного життя, нездара й невдаха, не здібний ні до чого, не звиклий до жадної праці. В 31 рік він ще не заробив на себе жадного су. Він живе на утриманні своєї родини. Живучи в домі своїх батьків, він весь час говорить тільки про одне, про нудьгу, яка володіє ним. Хтозна, що він зробить ще сьогодні й куди він захоче податися завтра.

Дівчина гірко плаче. Вона запевняє: "Він ще зміниться!" Зміниться? Хай зміниться! А тим часом, поки що хай краще вона лишатиметься неодруженою, хай краще вона ціле життя своє проживе старою дівою, ніж поневірятись у шлюбі з такою хаотичною, непевною себе людиною.

Дома Вінсент теж приносить із собою нелад. Порушує урочистий спокій просторого пасторського дому. Домінус Теодорус прикро збентежений, чуючи від Вінсента думки, які той висловлює. Здається, Вінсент цілком втратив свою колишню побожність. Вони часто

сперечаються між собою — батько й син; ведуть нескінченні дискусії, які тривають іноді цілі дні й ніколи не приводять ні до чого.

Взаємини в родині загострюються. Домінус Теодорус хвилюється, полемізуючи з сином. Хвилювання переходить у гнів. Дискусія обертається в гостру сварку. У панотця хворе серце, і всі ці сутички прикро позначаються на його здоров’ї. У Вінсента за всіма цими диспутами не лишається часу для праці, або ж він примушений тікати з дому, хоч це йому не завжди вдається, бо домінус Теодорус вважає за свій моральний обов’язок перестріти його, затримати й переконувати, щоб повернути заблудшого на путь істини.

Вінсент вирішує покласти край цим дискусіям і відійти від батьків. Ні, хай краще він житиме окремо від них і дасть спокій і собі, і їм. Він винаймає для себе дві кімнати у паламаря католицької парафії й розташовується в них з усім тим безладдям, до якого він звик протягом свого бездомного життя. Обидві кімнати лишаються порожні. За винятком мольберта, підрамників, деякого найпотрібнішого хатнього начиння, убрання, пальта, шапки й пари черевиків, у нього немає більше нічого.

У нього немає жадних меблів, щоб поставити їх у себе в хаті. Навіть стільця, хіба що складаний триніг, який він бере з собою разом зі скринею для фарб і великою парусиновою парасолею, коли йде в поле малювати етюди. Ніша в стіні заступає йому шафу, щоб повісити в ній вбрання й покласти бритву, квачик, мило й миску митися.

Дедалі він стає все більше відчуженим од усіх. Впадає в цілковиті злидні. Щоб заощадити на їжі, він одмовляється від м’яса й робить спробу задовольнитися найменшим: черствим хлібом і солоним, сухим сиром. Але в нього завжди є пляшка коньяку, хоч він — щоправда — й не зловживає ним. Він не п’яниця, він не пиячить, але зате він багато палить. Він каже, що тютюн його заспокоює й допомагає йому працювати.

Він працює багато, малює пейзажі й типи. Лишаючись під впливом Мілле, він охоче малює селян. Йому хочеться бути малярем селян. У цьому він бачить своє покликання. Колись він хотів сполучити релігію й соціальну акцію, тепер соціальну акцію й мистецтво.

Найбільшим мистецьким досягненням Ван Ґоґа в цей "народницький", "передімпресіоністичний" період його художньої творчости є велика його картина, полотно, яке він рисує й закінчує тут в Нюєнені, а тоді надсилає його до брата Тео. Це славетні його "Селяни за вечерею". Селяни змальовані з ґротесковим реалізмом у похмурих брунатних тонах.

Селянська родина сидить за круглим столом; у центрі на столі стоїть велика миска вареної картоплі. Люди, що сидять за столом, беруть її руками. Це широкороті люди з грубими обличчями й твердими вузлавими пальцями, покрученими, як коріння дерева. Підвішена під стелею до сволока велика гасова лампа з пласким бляшаним дашком кидає жовтаве світло на цю убогу вечерю, на людей, картоплю, філіжанки з кавою, на жінку, що з великого глека ллє чорну рідину.

Картопля — страва бідних людей, їжа людей, що працюють. Мілле в своїх зображеннях селян був ідилічний і ніжний. Ван Ґоґ — суворий і похмурий. Мілле мріяв, Ван Ґоґ страждає.

Певне, коли Ван Ґоґ малював цих своїх їдців картоплі, він пам’ятав про картину свого кузена Мова, що справила на нього таке враження: змучені коні тягнуть за собою шаланду. Життя важке. Жити — нести тягар. Страждання — найвищий закон життя.

У листі до Тео Вінсент намагається переказати братові про свій творчий намір і прочуття, які володіли ним, коли він малював цю картину.

— Я, — пише він братові, — хотів висловити в ній ідею: ці люди, які при світлі лампи їдять руками картоплю, що лежить перед ними на блюді,

працювали на землі, і моя праця прославляє працю їхніх рук, і це є та їжа, що її вони так чесно заробили для себе.

Їхнє життя це інше життя, цілком відмінне від життя цивілізованих людей. І Вінсент Ван Ґоґ намагається малювати селян такими, якими вони є, нічого не додаючи, нічого не прикрашуючи.

— Мені хотілося б, щоб це було справжнє малярство, яке відтворює селян. Щоб це було селянське малярство.

Він не претендує на те, щоб хто-небудь знайшов його полотно гарним, але все ж таки він просить Тео, щоб той показав його продавцеві картин Дюран-Рюелеві, хай він подивиться на цю його картину, навіть якщо цей продавець і вважає, що картини Ван Ґоґа не варті й гроша.

Так тут сказано: мистецтво не повинно бути гарним. Врода — не є те творче завдання, яке стоїть перед мистцем.

Його цікавить одне: селянська тематика в малярстві. І він зауважує для себе, що в мистців старої голландської школи не знайти жадної картини, яка зображувала б людину, що працює, трудящу людину, селянина з лопатою або сапою в руці, сіяча, який вийшов на поле з козубом зерна, щоб сіяти насіння.

— Зобразити селянина за працею — це найактуальніша тема для модерного мистецтва! Я ніколи не перестану повторювати це!

Праця — ось те, що важить. Постать працівника маніфестує Ван Ґоґ. Вроди прагнуло старе голландське мистецтво; не-вроди воліє прагнути нове, модерне, що його проголошує в самоті, ніким не визнаний і нікому не знаний, загублений у глухих просторах болотяного Брабанту Вінсент Ван Ґоґ. Супроти попередників він відчуває себе людиною часу, який приходить, але який ще не прийшов!

***

І тут приходить смерть. Несподівано в березні 1885 року помирає всечесний панотець домінус Теодорус. Вінсент глибоко зворушений смертю батька. Він цілком свідомий того, що важить для нього ця втрата. Зі смертю батька перестає існувати для нього Дім Отчий, притулок, куди він, самотній мандрівник, людина загибелі й поразок, завжди міг повернутися, щоб перепочити.

Тепер він не має, куди повертатись. У нього більше немає оселі для перепочинку. Ніколи не повертаючись, без перепочинку він повинен іти вперед. Лише вперед. Назустріч майбутньому. Майбутнє-бо належить йому.

Хоч, властиво, ще й досі він не знає, що значить для нього майбутнє й що значить він для майбутнього. Досі їхні шляхи — його й майбутнього — не перехрещувалися. Вони ще не зазирали в вічі одне одному: він, Вінсент Ван Ґоґ, і майбутнє!..

Період народництва в творчості Ван Ґоґа це тільки вступ. Його "Селяни за вечерею" — найвищий здобуток його народницького періоду, але це зовсім ще не той Вінсент Ван Ґоґ, яким він стане в найближчі роки. Він відчуває, що він покликаний, але він не усвідомив сенсу свого покликання.

Село, батьків дім, миска з вареною картоплею — плоди самозречення, яке ще не стало самоствердженням. Люди звичайно не цінять поразок. Вони не усвідомлюють потреби втрат. Тим часом повинен був померти батько. Вінсент повинен був втратити ґрунт під ногами, покинути село, виїхати з Голландії, бо його призначення — не болотяні поля Брабанту, а вітри світових просторів, не жовте світло гасової лампи під бляшаним дашком, а сонячне сяйво Провансу.

З утратою батька єдиний, на кого він міг би спертися, це брат Тео.

Тео прибув на похорон батька, й Вінсент прохає брата, щоб той узяв його з собою до Парижа.

Тео далі працює в фірмі "Буссо", де колись починав і Вінсент; він досягнув успіху, він має певний достаток. Він не відмовляє братові, але прохає його зачекати. За деякий час його матеріальне становище поліпшиться настільки, що він зможе задовольнити бажання Вінсента.

— Ти не турбуйся, усе буде гаразд!

Чекаючи на те, коли Тео зможе здійснити свою обіцянку і взяти його до себе, Вінсент провадить літо в Нюєнені. Але зі смертю батьковою його становище на селі дуже погіршало. Тепер моральний авторитет батьків не є йому захистом. Він не має на кого спертися. Тепер він сам.

У нього сталася прикра сутичка з католицьким кюре. Кюре не хоче, щоб його парафіяни підтримували будь-які зносини з Вінсентом Ван Ґоґом. Він забороняє їм позувати для його картин. Паламар, що в нього мешкає Вінсент, ставиться до нього якнайкраще, але, коли минає термін, він, після заборони від кюре, не наважується поновити угоду на мешкання.

У нього не налагодилися взаємини так само і з пастором, який прибув до Нюєнена заступити на парафії померлого домінуса Теодоруса.

Начитавшись Діккенса й Бічер-Стоу, Вінсент тримає перед селянами гуманістично-соціальні промови, на погляд пастора, цілком неприпустимі, навіть небезпечні для спокою на селі.

Кюре й пастор сполучують свої зусилля. Вони спільно озброюються проти Вінсента, вирішуючи якнайшвидше позбутися цієї неохайно одягненої людини, що претендує на звання мистця, але не малює нічого гарного, що не має жадного певного становища, а тим часом ходить по

найбідніших людях на селі і збурює в них дух непокори. Ні, краще хай він якнайшвидше забирається звідси.

Вінсента в Нюєнені викинено звідусіль. Скрізь він натрапляє на замкнені обличчя й зачинені двері. Уста селян і ткачів стиснено мовчанням. Від дотику до неприязних холодних рук стигнуть пальці.

З мольбертом, теками, хутряною шапкою, мискою для миття й великою парусиновою парасолею він опиняється на вулиці. Досі, зазнаючи поразки, він утікає, тепер його проганяють.

Засмучений, в одчаї, Вінсент подається з села до Анвера, великого портового міста, сповненого галасу й руху, залишаючи свої рисунки й картини на місці.

Пах цитрин змішується з запахом морського одпливу, просмолених линв, вугільного диму. Морський вітер хльоскає в обличчя. Гудки великих океанських пароплавів рвуть ухо. Він проходить через ринок, де на слизьких каміннях стоять ночви й плетені з лози козуби з рибою й риб’яча луска сріблиться під ногами. Річка в Анвері така широка, що на ній не побудовано жадного моста. За річкою, де по той бік стоять лише кілька самотніх будинків, одкривається широкий порожній простір. Воду річки забарвлює сонце, що заходить, в жовтогарячий колір. Чайки, розплатуючи крила, проносяться з квилінням над водою. В портових шинках, освітлених газом, матроси з кораблів витанцьовують під звуки механічного піаніна. Безглуздо й дивно підстрибують клавіші клавіатури.

Вінсент в Анвері оселюється на вулиці "des Images" над крамницею продавця фарб. Годується він по маленьких ресторанах, де подають місцеві улюблені народні страви: сирі мушлі в оцті, смажену рибу, угрів, усе те, що дає море й що не коштує тут майже нічого.

Досі Вінсент знав, що він не повинен малювати, як всі, що він, щоб ствердити себе й своє покликання, повинен малювати інакше, як мистці

малювали досі, але в самоті сіл, під впливом картин Мілле і книг Діккенса, Золя, Бічер-Стоу, він був певен, що вся справа полягає в тому, щоб відкинути ідею "вроди в мистецтві" й творити позаестетичне соціальне мистецтво "негарного", мистецтво "бідних людей", запровадити в мистецтво труд і трудящу людину: поля картоплі, людину з лопатою, картоплю — страву бідних людей, печаль пригнічених і знедолених. Людське страждання. Тягар. Чорноту піль і печалі.

Ідея зламу жила в ньому. Мистецтво повинно бути іншим, не таким, яким воно було досі. І тут, саме в Анвері, в цьому портовому місті, куди приходять кораблі з цілого світу, приносячи з собою пахощі далеких незнаних країн, він цілком випадково відкрив для себе, що в світі справді існує таке інше мистецтво, цілком відмінне від мистецтва Європи Нового часу. Прекрасне велике мистецтво. Мистецтво прекрасного. Досконале мистецтво, що не має нічого спільного з мистецтвом перемальованих гіпсів, з італійським мистецтвом Відродження, Рафаеля, Леонардо й Мікеланджело, ані з мистецтвом голландських майстрів, яким воно було досі.

Він пізнав це незнане, "інше", те, чого в цілковитій самоті села прагнуло його серце.

Риючись серед ґравюр і естампів в рундуках і крамничках букіністів і антикварів, Ван Ґоґ ненароком натрапив на японські малюнки, на японське мистецтво. Вони одразу захопили його. Потрясли його. Нові обрії відкрились для нього. Так, мистецтво може бути іншим. Сутичка з кузеном Мов, коли він відмовився малювати гіпсову голову Аполлона, набувала свого сенсу. Він шукав, і він знайшов. Можна бути майстром, не рисуючи з гіпсів. Існують великі в світі майстри, які ніколи не перемальовували гіпсів з античних статуй. Античність не єдина норма досконалого й довершеного мистецтва. Тепер він це бачив на власні очі, обмацував пальцями. Тримав у власних руках.

Його вибухи протестів знаходили собі ствердження. Усі гроші, які в нього були, він витрачає на купівлю "японців". Тепер він їсть лише сирі

мушлі в оцті, але на стінах його кімнати висять японські малюнки, мистецтво заощадженого штриха. Зображення, яке знаходить собі втілення через відмовлення від деталі.

В поняття іншого був вкладений нарешті конкретний зміст. Анверські ландшафти, морську набережну міста, гавань, кораблі, небо, море, синю далечінь безмежного простору він малює тепер так, ніби Голландія відучора опинилася в Японії, в Азії, перестала бути країною Європи. Анверські пейзажі він рисує як японські. Дерева, немов це були хризантеми. Досі він малював у брунатно-чорних тонах. Тепер його улюбленим кольором стає цитриновий, яскраво жовтий. Різкий колір, що сяє в найвищому напруженні барви. Сяйво в своїй остаточній суцільності.

До вражень од японців прилучаються також враження від картин, які він знаходить у місцевому анверському музеї мистецтв. Він особливо захоплюється тут "Молодим рибалкою" роботи Франса Гальса. Але найбільше його вражають ґрандіозні полотна Рубенса. Він почуває себе схвильованим од їхньої могутньої сили.

Одного разу він пішов у неділю до собору, щоб оглянути тут славетні твори Рубенса, його колосальне "Розп’яття" й "Зняття з хреста". На погляд Вінсентів, їм бракує глибини, але він смакує їх віртуозність, їх велич, їх екзальтовану надмірність, це вміння відтворити повноту почуттів, однаково радісно ясність і скорботу, цю комбінацію фарб, потік світла. На його думку, це важить далеко більше, ніж та діагональ, що її в архітектоніці картини Рубенса так вихвалюють естети.

До Анвера Ван Ґоґ приїхав з наміром учитись. Од брата Тео він одержує трохи грошей і в листопаді 1885 року вступає до тутешньої Академії мистецтв, щоб прослухати в ній курс.

На своїх товаришів цей новак справляє враження дивака. Кумедно одягнений. Уже немолодий, невиразного віку. Ця його хутряна шапка, побита молем. Синя куртка, яку носять селяни або візники. Замість

палітри він тримає в руці маленьку дощечку. З кишені він витягає червону ганчірку, й вона править йому за носовик.

Порух здивовання з боку учнів супроводить кожну його появу, коли, відчинивши двері, він переступає поріг класу.

Згідно з методикою викладання рисунка, як в усіх інших художніх школах, так і в анверській Академії мистецтв в основу покладено студії зразків античного мистецтва. Власне, скульптури. Професор приносить гіпс — Аполлон, Зевс, Венера, Атена — і учні зрисовують зразки, безокі голови, білі торси.

Вінсент рисує зі швидкістю, яка дивує всіх учнів, але не захоплює професорів. Останні ставляться до нього стримано. Вони знаходять у нього добру волю, бажання вчитись, але це й усе, що вони можуть сказати про нього доброго.

Його рисунки відрізняються від рисунків інших учнів. Він робить їх у своїй власній, відмінній манері. Чи не стане цей голландець ферментом незгоди?

В кожному разі професор Варлян, професор класу малярства (тіло), відомий мистець, чиє ім’я приваблює до Анвера англійців і голландців, які вчаться малярства, позитивно оцінює роботи Ван Ґоґа.

Однак критичні зауваження інших професорів Вінсент сприймає з незадоволенням, хоч і намагається до них звикнути.

— Я згоджуюсь з ними, оскільки можна! Але хоч я й мовчу, але вже одним цим я їх дратую.

Він дратує їх своїм мовчанням, як вони дратують його своїми критичними зауваженнями. До того ж внаслідок важкої праці й недоживлення, — чи ж можна жити з самих тих мушлів з оцтом та

вареної камбали? — він доходить до межі, до остаточного перенапруження. Так мало треба, щоб заломитись або вибухнути. Це може статися кожної миті, з кожного найдрібнішого приводу, а то й без всякого приводу.

У своїх листах до Тео він раз у раз нагадує останньому про його обіцянку. Анвер не задовольняє Ван Ґоґа. Він хоче переїхати до Парижа. Париж! Тільки Париж може принести визнання.

Катастрофа прийшла в найближчий час. Вибух стався на лекції рисунка в класі професора Зібера. Професор Зібер наказав служникові на подіумі посередині зали поставити гіпсову Венеру Мілоську. Відповідно до вимог і правил, учні ретельно креслили контури античної статуї.

Вінсент супроти правил, — бо що таке Вінсент і правила?! — вирішив намалювати статую, відтворюючи враження об’єму. Грецьку абстрактну вроду з гіпсу він перетворює на тілесну фламандську красу. Безрукій він домальовує руки. Він поширює їй стегна. Боги живуть на Олімпі й годуються амброзією й нектаром. Жінка, яку на аркуші ватману малює Ван Ґоґ, набуває в нього вигляду простої селянки з Брабанту, що годується картоплею, їсть капусту й хліб, п’є пиво, вагітніє, виношує в своєму череві й родить дітей.

Один з учнів наслідує Ван Ґоґа! Професор спиняється вражений. Малюнок Ван Ґоґа й його приятеля професор розглядає як прояв спротиву, як негідне й неповажне знущання з нього й його вказівок. Він гостро застерігає авдиторію від повторення подібних спроб.

Критика професора роздратувала Вінсента. Він заявив:

— Ваші контури — лише безглуздий трюк! Гіпс зображує молоду жінку, але жінка, щоб бути жінкою, повинна мати руки, широкі стегна й черево, в якому вона може виношувати дітей.

І він грюкає дверима класу, щоб більше ніколи не переступити порога Академії.

***

В лютому 1886 року Вінсент прилучається до свого брата Тео в Парижі. Ще з тих років, коли він працював у філіалах фірми "Буссо", він знає:

— Успіх приходить з Парижа!

Тут, в Парижі, він нарешті знайде себе. Ля-Е й Нюєнен були етапами підготовки. Анвер дав йому можливість пізнати інші джерела для малярства, ніж класицизм: барокову пишність, ярмаркову кермесну яскравість Рубенса і, поруч з тим, японців. Досі на стіні його кімнати висів "Анґелюс" Мілле; тепер у нього висять японці. Для селян Мілле більше не лишається місця.

Під впливом Рубенса ясніє його палітра. Вплив японців підказав йому, що він може звільнитися в мистецтві від класицизму, перемогти мистецтво Європи. У японців він знайшов те, чого йому досі бракувало: цю дивовижну стислість виразу, ощадність жесту, скупість ліній і, разом з тим, цю надзвичайну сміливість руху. Повноти враження досягнено через неповноту зображення, через натяк, що вказує на самого себе. Фантазія домальовує в уяві відсутнє на малюнку.

В Парижі Вінсент оселюється на Монмартрі, в мешканні брата Тео. Тео пішов тим шляхом, якого колись зрікся Вінсент. Тепер він став завідувачем крамниці картин, що належить фірмі "Буссо" й міститься на вулиці Монмартр.

В крамниці повно псевдомистецького краму, картин малярів з "Салону", як-от Ронде або Енне, приміром, "Кромвелові вояки знущаються

з Карла I" або солодкаві зображення голих жінок. Жадна з цих картин не подобається Вінсентові. В мистецтві він прагне іншого.

Через брата Тео Вінсент Ван Ґоґ знайомиться з найвидатнішими представниками модерного "імпресіонізму", з Моне, Деґа, Піссарро, що їх полотна він має нагоду побачити в крамниці у Тео. Тео підтримує цих майстрів і намагається продати їхні картини в своїй крамниці.

Імпресіоністи, що їх картин Вінсент досі не бачив, становлять для нього не менше відкриття, ніж японці.

— Рисувати en clair — це ж ціла революція!

Ван Ґоґ нарешті усвідомлює сенс свого покликання. Нарешті він знаходить себе. Він входить у коло імпресіоністів. Він розуміє те, чого він прагнув: справа не в тому, щоб запровадити в мистецтво селян, щоб зобразити людину з лопатою або сапою, змалювати поля картоплі, миску з вареною картоплею й селян, які їдять картоплю, щоб намалювати Венеру Мілоську з черевом і стегнами фламандської селянки, а в тому, щоб революціонізувати мистецтво, заперечити мистецтво Європи, перебороти мистецтво епохи Нового часу, яким воно стало в Європі з 16 століття.

В мистецтві він прилучається до революції, запровадженої імпресіонізмом.

Голландець Вінсент Ван Ґоґ, опинившись в Парижі, як мистець, як маляр, зфранцужується!..

В майстерні Кормана, куди він вступає, щоб удосконалитися в техніці рисунка, Ван Ґоґ знайомиться з молодим мистцем графом Анрі Тулуз-де-Лотреком, представником однієї з старовинних, найаристократичніших родин Півдня!

Між ними небагато подібного. Вони такі не схожі один на одного: цей неотесаний і недоладний пасторський син з болотяного Брабанту, голландський сільський парубок, що вічно смокче свою люльку, без всяких манер, хаотичний і неврівноважений Вінсент Ван Ґоґ, і цей наскрізь просякнений французьким духом, аристократ з сонячного Провансу, витончений і вишуканий граф Тулуз-де-Лотрек.

Вони надто відмінні, щоб між ними зав’язалася справжня дружба, але в них є дещо спільне, що споріднює їх, що робить їх якоюсь мірою тотожними, однаково того й того представником свого часу.

Ван Ґоґ — людина внутрішнього надриву, його душевні зсуви прийшли до нього зсередини; у Тулуз-Лотрека це сталося від його фізичного каліцтва. Він — карлик. Він має тулуб і голову дорослої людини; він носить борідку й пенсне, — але в нього слабкі й кволі ноги малого хлопчика. Поки він сидить, це не впадає в вічі, хоч зі стільця звисають дві ніжки в дитячих черевичках. І коли він іде, він пересувається з трудом, безпомічно шкутильгаючи на своїх смішних скалічених ноженятах.

Мати його, яка мешкає в замку на Півдні, висилає йому до Парижа щомісячне утримання, і це дозволяє йому малювати, витрачати гроші в барах, прогулювати їх з дівчатами й друзями на публічних балах, провадити ночі в лупанарах.

У нього своєрідна манера малювати, що в ній відчувається дещо від японців. У нього гострий різкий штрих. Він користується натяком. Він нічого не завершує. Якщо мистецтво незавершености може бути досконалим, завершеним у своїй незавершеності, — то це мистецтво Тулуз-Лотрека. Його мистецтво площинне, воно ілюстративне і в ілюстративності своїй ілюзорне. Він малює з елегантною гостротою кількома рисами кабаретних співачок, танцюристок з "Мулен-Руж", циркових клоунів, одвідувачів нічних кав’ярень: білу піну мереживних спідниць, чорноту панчіх на скинених вгору ногах, руки, затягнені в лайку довгих рукавиць.

Він майстер плаката. Це він робить з малювання плакатів — мистецтво яскраве, ефектно барвисте й кричуще.

Тулуз-Лотрек і Ван Ґоґ мають про що розмовляти. Вони плекають однакову любов до деяких мистців, охоче обмінюються думками про манеру й техніку малювання, хоч вона в кожного з них відмінна.

Немає нічого дивного, що маляр Корман, в майстерні якого Ван Ґоґ студіював техніку рисунка, знаходить картини Вінсента жахливими. Свідченням варварства. Проявом занепаду, деґрадації, в які потрапляло мистецтво. Свої великі академічні композиції Корман облизував якнайретельніше. Ще раз, але тепер востаннє, — Ван Ґоґ примушений був грюкнути дверима ательє, де, як і скрізь, учні копіювали гіпси з античних оригіналів.

Дотеперішнє мешкання, в якому оселився Вінсент у брата, показалося надто тісним для двох. Тео змінив його. Він винайняв нове мешкання з трьох великих кімнат з коморою й кухнею. Третій поверх, тут же на Монмартрі. Вінсентова кімната з грубою, шафою і канапою справляє приємне враження своєю комфортабельністю й ясністю. Стіни кімнати Вінсент прикрашає японськими кретонами.

Захоплений речами найкращих японських майстрів, він копіює їх. Наслідує їх. Портрет отця Танґі він малює в цій новій манері: вії кольору рожі, борода фіалкова й палево-фіалкова, — нарешті справжній Ван Ґоґ.

Отець Танґі — дрібний крамар фарбами. В своїй крамниці він продає також картини своїх клієнтів. Через Танґі Ван Ґоґ поширює свої знайомства в колі імпресіоністів, що їх картинами він захоплений; він зустрічається тут із зовсім тоді ще молодим Емілем Бернаром, з Сіньяком, з Ґійоменом, якого при першій стрічі прикро вразила, властиво налякала, надміру енергійна жестикуляція Ван Ґоґа.

З Ґоґеном Вінсента познайомив його брат Тео. Так оце й є той фантасмагоричний, загадковий, чудний Ґоґен, ім’я якого овіяне відгуками модерного міту! Яка дивна особа! Ґоґен одягнений недбайливо. Він не надає жадного значення своїй зовнішності. Навпаки, цей колишній банковий урядовець, голова родини й батько п’ятьох дітей, що зрікся своєї посади, кинув свою родину й своїх дітей, що подорожував на Таїті і жив там у хижі, прикритій банановим листям, закоханий в 13-літню дівчину, — він тут, на вулицях Парижа, плекає в собі навмисне підкреслену урочистість сноба. Ці білі рукавички, цей темно-блакитний сурдут! Ця мавпочка, що він її привіз із собою з Таїті і що сидить на його плечі! Він спирається на тростину, яку він вирізьбив сам і яка має фантастичний вигляд.

За першим враженням од його зовнішности й його вбрання спочатку забувається його обличчя: важкі повіки, що прикривають його очі, тонкі вуста, — погана прикмета, прикмета людини себелюбної й егоїстичної, як кажуть, — коротка, елеґантно підстрижена борідка.

Мова, якою він розмовляє, така ж надзвичайна, як і вся його зовнішність: це суміш матроського жарґону, жарґону людини, що побувала в усіх найбрудніших портових шинках цілого світу, й специфічної технічної мови майстра-маляра. З вульгарною брутальністю змішується формалістична витонченість кастового, майже гієратичного техніцизму.

О, ось хто певен свого таланту! Він знає, чого він хоче, і знає, як досягнути того, чого він хоче. Усе в ньому розраховане на досягнення поставленої мети: ствердити себе як мистця, ствердити свою виключність у мистецтві. Він ладен знищити кожного, хто став би йому на заваді. Хтозна, який ніж або яку отруту він носить завжди з собою в кишені свого блакитного сурдута?!

Через самознищення йшов до мистецтва Ван Ґоґ, через самоствердження — Поль Ґоґен.

Його нелегко витримати довгий час, але Ван Ґоґ, сповнений подиву до його творів, не помічає в ньому нічого, окрім його генія великого майстра.

Як і Ван Ґоґ, Поль Ґоґен прагне іншого мистецтва, мистецтва, цілковито відмінного не тільки від європейського мистецтва нового часу, яким воно було й є з 16 ст., але й взагалі від мистецтва Європи, що вростає своїм корінням у грецьке мистецтво античного світу. Він шукає коріннів у мистецтві Таїті, творить екзотичне мистецтво, мистецтво міту, ірраціонального в протиставленні раціональному мистецтву Європи.

Ґоґенові здається, що в Вінсенті він знайшов для себе відданого і покірного учня. І він провадить з Ван Ґоґом кілька вечорів у кав’ярнях, де за чаркою абсенту, що повторюється незліченну кількість разів, він посвячує Вінсента одночасно в тайни алкоголю і в містеріяльні тайни свого екзотичного мистецтва.

З люлькою в роті, оточений блакитною хмарою тютюнового диму, сп’янілий од абсенту, сидить Вінсент за столиком кав’ярні. Крізь чад алкоголю з піднесеною, майже молитовною екзальтованістю він слухає Ґоґена, що проголошує благую вість досі ще не знаного мистецтва.

До яких меж закоханої самовідданости дійде Вінсент Ван Ґоґ у своєму захопленні Ґоґеном — він, що ніколи не знав ще меж для свого самознищення й, віддаючись, без вагань готовий був принести себе в офіру всього й цілком?!..

***

Дедалі більше втягається Ван Ґоґ у гурт мистців-імпресіоністів. Разом з Сіньяком він їздить на етюди до Аньєра в Сен-Уан. Щоправда, Сіньяка дещо бентежить зовнішній вигляд його супутника, ця синя блюза робітника, рукави якої вимазані фарбами, його бентежить його

поведінка, звичка Ван Ґоґа, коли вони повертаються додому, голосно розмовляти про мистецтво, розмахуючи замальованим полотном.

І не тільки Сіньяк, але й усі інші, з ким він стикається, знаходять його важким і брутальним, надто "голландцем". Як хотіти, щоб Клод Моне, засновник імпресіонізму, такий м’який у своїх фарбах, відчув смак до картин Ван Ґоґа, надто різких, зроблених з майже стихійною силою, з барвами, доведеними до свого найвищого напруження?

У Ван Ґоґа багато від імпресіонізму, але від імпресіонізму дуже своєрідного. Він ґвалтівник, цей Вінсент Ван Ґоґ. Рудий голландець, що волосся на його голові палає, як вогняне листя в осінньому лісі. Людина з люлькою. Голосногорлий. Широкожестий.

Його обминають.

Коли Ван Ґоґ прийшов одного разу на вечірку, улаштовану Тулуз-Лотреком, і приніс із собою полотно, яке він поставив у кутку кімнати, прихиливши до стіни, щоб можна було його роздивитись, здається, ніхто, окрім самого господаря, Тулуз-Лотрека, не звернув і найменшої уваги на цей твір Вінсента Ван Ґоґа.

Він улаштовує виставку своїх картин в фойє Вільного театру, але вона не має жадного успіху. Його картини висять у крамниці отця Танґі, вони є також у бравого отця Портьє, у Мартена і в Тома, цього екс-масона й екс-продавця вин, але ніхто не купує його картин.

І коли влітку 1887 р. Тео виїздить з Парижа, щоб провести свою відпустку поза містом, і Вінсент лишається сам, настрій його підупадає. В ньому прокидається незадоволення з мистецтва. Чи не зробив він ґрунтовної помилки в своєму житті, вибравши для себе малярство? Чи варте було мистецтво того, щоб віддати себе йому?

"Мені прикро подумати, що навіть коли б моє мистецтво й принесло мені успіх, то й це не могло б винагородити мене за всі ті жертви, які я приніс!"

Тим часом досі й найменшого натяку на успіх. Жадної уваги до нього. Суцільне мовчання. Цілковита байдужість.

"Чи не краще було б для мене, замість всього того, одружитись, мати дітей, служити? Бувають моменти, коли мене бентежить думка, що в 35 років я саме такий, який я є, тим часом я міг би і повинен був би бути зовсім інший і почувати себе зовсім інакше, ніж я почуваю себе тепер!"

На терезах свого життя він зважує любов і мистецтво. Він пригадує афоризм, що його висловив Рішпен:

"Рішпен якось сказав: "Любов до мистецтва нищить справжню любов!" Я згоден з цією думкою, а це значить, що справжня любов одвернула б мене од мистецтва".

Він зрікся любови задля мистецтва. І тепер, зважуючи ввесь обсяг свого зречення, коли мистецтво не принесло йому жадних здобутків, він починає мучитися уявою прогаяної любови.

Любов!

Разом із своїми новими друзями-мистцями він втягується в паризьке життя кав’ярень, кабаретів, нічних лупанарів. В гурті з ними він учащає все більше й більше до "Тамбурину", кафе-ресторану з досить двозначною репутацією, що його утримує Сеґатторі, колишня натурниця маляра Жерона. Він розписує цей ресторан і свої постійні одвідини кінчає тим, що сходиться з власницею локалю, Сеґатторі. Колишня натурниця Жерона стає коханкою Ван Ґоґа.

Але не він був перший, і не він є єдиний. У нього є суперник, який не хоче миритися з тим, що його відсунено на другий план. Це офіціант, який працює в цьому ж кафе-ресторані, що належить Сеґатторі. Він ревнує. Він не має наміру поступитися Вінсентові.

Між цим офіціантом і Вінсентом відбувається кілька сутичок. Кожна наступна стає все гучніша й скандальніша. Жінка, вагаючись, кому віддати перевагу, зрештою вирішує повернутись до Вінсентового попередника.

Вінсент дістає відмову. Його просять не приходити більше. Але він виявляє упертість. Розмова з суперником переходить в лайку, лайка в сутичку, сутичка в бійку. Вінсента силоміць викидають з локалю за двері на вулицю.

Роман Ван Ґоґа з Сеґатторі закінчено. Чи треба додати наприкінці, що ця жінка була заразлива?

***

Париж нервує його. Він остогид йому. Він не здібний більше лишатися в ньому. Він мріє тепер тільки про одне: втекти з Парижа!..

Його нервова система перенапружена до останньої міри. Коли до нього приходять приятелі-мистці й він говорить з ними про мистецтво, то в запалі його слів, в надмірному піднесенні його пристрасти не важко помітити, що справа може кінчитися погано.

Тео стурбовано дивиться на Вінсента, на його екзальтовану жестикуляцію, на плин екстатичних слів. Вінсент не володіє собою.

Дедалі важче й важче стає з ним жити. Незважаючи на всю свою терпеливість, Тео не може витримати.

— Я, — пише він до родини, — не можу витримувати далі. Я хотів би, щоб Вінсент оселився окремо від мене! Всередині його живуть дві істоти: одна — надзвичайно ніжна, тонка, сповнена відданости, а друга — егоїстична й брутально нечутлива.

Дражливість його надзвичайна. Він спалахує щомиті. Він не переносить жадного дотику.

Тео розгублений! Що треба робити?

Вінсент мріє про втечу. Він мріє про Південь, сонце, море. Осінь і зима в Парижі здаються йому надто суворими. Який сенс далі затримуватися в Парижі?

Полотна Моне, японські естампи, бажання світла — все це тягне його в благословенний, заллятий сонячним сяйвом, ясний Прованс, про який так багато чудесного розповів йому Тулуз-Лотрек.

Тео підтримує цей намір брата переїхати на Південь. Від'їзд Вінсента був би найкращим виходом з ситуації, яка так надзвичайно ускладнилась. Він обіцяє сплачувати йому певну грошову суму, яка дозволить йому жити й працювати, поки нарешті не почнуть продаватись його картини. Тео в своїй оцінці брата як мистця дуже високо розцінює його мистецькі здібності, хоч, щоправда, й не вважає його за генія.

Вінсент надломлений і хворий. Він прагне сонця, яке творить, живить, яке дозволить йому круглий рік малювати просто неба. Усієї повноти сонця прагне Вінсент, щоб у сонці й через сонце знайти собі порятунок!.. Бо можна втекти від втрат, але як утекти від загибелі?

III

Прийшов час від’їзду з Парижа. Власне, за слушним висловом біографа, втечі. Отже, ще раз втеча. Знов утеча, ще одна в додаток до інших. На цей раз з Парижа!

Що дав йому Париж?.. Колись він прагнув добробуту. Тоді в покликанні місіонера він хотів ствердити себе через самозречення; тепер, як маляр, він прагне фарб, світла, сонця. Він прагне світ перетворити в суцільність світла, в потік барв, у напружене сяйво кольору. Він хоче барві повернути силу елементарного.

Отже, що дав йому Париж? В Парижі він зійшовся з гуртом імпресіоністів. Через них він пізнав фарбу, одкрив для себе мистецьку вартість чистої фарби. Але ніхто з імпресіоністів не наважився дійти до краю: визволити барву, піднести її велич, примусити фарбу тріумфувати в своїй виключності, звільнити її від усього зайвого, щоб фарба стала також могутня, як згук органної рури. Як військовий сигнал сурми. Як поклик до бою. Як наказ Цезаря. Боління владаря.

Він один з усіх зробив це. Але, щоб довершити визволення фарби, він потребує сонця. В Парижі волога димка затягає простір, знебарвлює фарбу, каламутна плівка огортає кожну річ, ріку, дерево, міст.

Він прагне сонця, сонця, сонця. Його вабить південь Франції. Його вабить Прованс, про який так багато чудесного розповів йому Анрі Тулуз-де-Лотрек.

Він має до вибору два міста: Марсель з його портом і морем, де все овіяно солоним подихом вітру, все насичено сяйвом сонця, що сріблястим тремтом відбивається на хвилях моря, але де життя було б для нього надто дороге, і друге місто, Арль, старовинне місто з залишками споруд римських часів, де немає моря, але де життя незрівняно дешевше.

Останній аргумент особливо важить для Ван Ґоґа, і він вирішує спинити свій вибір на Арлі.

21 лютого 1888 року Вінсент Ван Ґоґ прибув до Арля. З вагона потяга вийшов чоловік у хутровій шапці, якої тут ще ніхто ніколи не бачив, і в зеленій незграбній куртці, застебнутій лише на верхній ґудзик. В роті він тримає коротку люльку. У нього жовте худе обличчя й напружений погляд, збуджений і одночасно без міри стомлений вигляд.

Дивацька зовнішність, чудний вигляд Ван Ґоґа справили не дуже добре враження на місцевих мешканців, які в ці роки ще не звикли до живописної екстраваґантности приїжджих малярів. Людина повинна бути як всі. Він є інший.

З першого ж моменту його появи в місті до нього витворюється упереджене, якщо не сказати вороже ставлення. Його вже наперед засудили, бодай вже тому, що він так різко відрізняється від усіх.

На що можна чекати від цього чужинця зі скуластим обличчям монгола або фіна, одягненого не так, як всі, в куртці простолюдина з одірваними ґудзиками і в теплій кумедній шапці, якої ніхто не носить? На які безглузді й недоречні дивацтва здібний цей виснажений злиденний чоловік, який приїхав сюди, хоч він не є ні муляр, ні крамар, ні пастор, ні вчитель або урядовець?

Чого йому потрібно в Арлі? Він каже: "Сонця!" Дивне бажання!

Люди думають про небезпеку, яка загрожує їм од цієї людини. Вони бояться й одночасно ненавидять цього чоловіка, хоч і не знають, чому саме. В нього, щоправда, не кидають каміння, коли він проходить вулицею міста, несучи в руці скриньку з фарбами й складаного стільця під пахвою, але чи треба завжди кидати каміння в когось, щоб показати йому, що його тут не хочуть і що він зробив би якнайкраще, коли б якнайшвидше забирався звідси геть?

Людина з підвищеною нервовою вражливістю часто буває безборонна проти такого спротиву. Вона всмоктує в себе цей опір, вбирає ворожість

в себе. Вона стоїть перед реальною небезпекою сконденсувати всередині себе цю лють інших до себе й скерувати її супроти себе. Слід визнати, Ван Ґоґ належить до числа таких людей.

Але сонячне світло, дерева в весняному квіті, аромат вологої землі, старі стіни й будинки абатства Монмажур — все це цілком поглинуло його з перших днів перебування в Арлі.

Він одламує гілку з мигдалевого дерева, приносить її до хати, ставить її в склянці з водою на стіл, покритий білою скатертю.

Так твориться окремий куток, виникає ізольований світ, прекрасний у своїй виключності. На білій скатерті в широкій і низькій склянці квітуча гілка мигдалю, — чи не можна все забути й все віддати за білу ніжність квіту, за лакований блиск брунатної гілки, в якій буяє весняний сік?!

Не всі, однак, ставляться до нього вороже в Арлі. Він зав’язує дружбу з фактором Руленом, з його родиною, з підлейтенантом зуавів Міє, таким ефектним у своїх пишних, яскраво-червоних штанях, в синій куртці, облямованій червоним позументом, з широким ясно-зеленим поясом, з фескою на голові, — людина проста, доброзичлива й щира. У нього завжди можна розжитися на тютюнець, якщо Вінсентові забракне чого закурити, а це трапляється з ним аж надто часто.

На площі Ламартін під ч. 2 він винаймає собі за недорогу ціну невеликий будинок, банальний будинок на два поверхи, такий же, як тисячі інших у цьому місті, нудний і нічого не значущий. Без власного обличчя.

Ван Ґоґ воліє зробити його не таким, як всі. Він хоче, щоб дім палав, випромінював, кричав. На власний смак він перемальовує стіни цього будинку в свій улюблений жовтий колір. В сонячному промінні Провансу цитринова фарба сяє з нестерпною різкістю.

Арль скандалізований. В неділю по обіді юрби товпляться на майдані, щоб подивитися на цей збожеволілий, судомою зведений дім. Громадяни з подивом похитують головами. Що можна сказати з приводу цього? Усі згоджуються, що лише не цілком психічно врівноважена людина могла пофарбувати будинок в подібний кричущий колір. Чи не повинен був би магістрат втрутитися й заборонити. Головне: для чого це? Питання лишається без відповіді, й це турбує Арль.

Однак тільки назовні дім має такий спазматичний, надзвичайний вигляд. Всередині в ньому все дуже просте, скромне й навіть убоге. Підлога з грубих дощок. Голі, наново повапнені стіни. Ріжки для газового світла. В кімнаті, де спить Ван Ґоґ, стоїть широке двоспальне ліжко, таке, як у селян, з двома подушками, перинами й червоною ковдрою, пара важких доморобних стільців; такий же доморобний, куплений на базарі, як і всі інші меблі, кустарної роботи стіл з незграбною шухлядою. Усе бідне, скупе, копійчане. Висмоктане з нічого. На столі — миска для умивання, й в ній синій емальований кухоль, карафка на воду й склянка, кілька флаконів та інші дрібні приналежності туалету. Люстро на стіні біля вікна в чорній пласкій рамці було куплене тільки тому, що з усіх, які були в крамниці, саме воно було найдешевше. На цвяшку, вбитому в кутку дверей, висить великий волохатий зеленого кольору рушник. Жадної шафи для вбрання або комода. За відсутністю шафи обидві сорочки господаря — весь його запас білизни — висять на гачках дерев’яної плитки, прибитої в кутку за ліжком.

Убога кімната самотнього робітника або — наймита, майже без меблів, — жадної розкоші, нічого зайвого, — справляє враження необжитої й порожньої. Тільки власні малюнки Ван Ґоґа, його відомий автопортрет, де на зелено-блакитному хвилястому тлі він намальований блідо-зелений, високочолий, висмоктаний, з рудавою борідкою й довгим волоссям, зачісаним від чола й скронь назад, — він має тут вигляд псаломщика де-небудь з бідної парафії або ж сільського учителя, зголоднілого й нужденного, — та ще кілька пейзажів різноманітять голу однотонність стіни.

Але сонце в своїй пишній величності щедро заливає кімнати потоками п’янкого світла. І на стіні над ліжком в кімнаті, де спить Ван Ґоґ, написано:

Je suis Saint-Esprit

Je suis sain d’Esprit.

"Я святий Дух. Я здоровий духом". Дивний напис!.. Можливо, жарт, можливо, закляття! Але проти яких демонів скеровано цю магічну формулу, одночасно боязку й маніакальну? Чи справа йде про "mania grandiosa", виявлену в бажанні ствердити свою тотожність зі св. Духом, чи, може, сповнений страху, він хоче захистити себе від перших приступів хвороби, яка йому загрожує? Як взагалі треба розуміти сенс цього напису?

Лише цей химерний напис і цитриновий колір будинку засвідчують, що в домі живе не просто убога людина, звичайний злидар, але героїчний фантаст, людина маячневих мрій, ізольованого покликання й власного призначення, в жертву якому принесено не лише себе, але й весь довколишній світ.

Тим, чим для всіх мистців Нового часу була класична Еллада, для Ван Ґоґа стає Японія. Він пересуває грані. Він змінює норми. Реформує мистецтво. Мистецтву Європи він протиставить мистецтво позаєвропейських народів. Елладі — Японію. Або точніше: "Японію Провансу!".

З захопленням він пише з Арля до брата Тео, що він тут знайшов для себе "свою Японію".

В цілковитій самоті він працює з напруженою енергією. Десятки, сотні картин виникають в короткий час. Рік 1888 найплідніший в його житті. Це його зенітний рік, рік сонця, сонячного пульсування життя й творчости.

Він квапиться вичерпати себе вщент працею. Виснажити себе до кінця. Згоріти в полум’ї несамовитої праці.

Тут в Арлі він усвідомлює з усією ясністю осібність свого положення серед імпресіоністів. До свого брата Тео він пише: "Я находжу, що все, що я засвоїв в Парижі, повинно піти під три чорти, і я знов повертаюсь до того, що я перед своїм знайомством з імпресіоністами пізнав як правдиве!" Він інтенсифікує силу фарби. Він вживає різких фарб. Він зміцнює вираз. Це він, один з усіх мистців, наважується одкритими очима дивитися назустріч сонцю й фарбами малювати сонце на своїх картинах.

В численних листах він намагається переконати своїх друзів кинути Париж і переїхати до Арля, щоб створити тут якщо не школу, то в кожнім разі мистецький центр. Йому здається, що Арль покликаний стати зворотним пунктом в долі мистецтва Нового часу. Він плекає мрію про братство, про колектив мистців, що сукупними зусиллями витворять нові засади мистецтва, відмінного від мистецтва, що його для Нового часу започаткували мистці Ренесансу.

Однак єдиний, хто з усіх паризьких знайомих відгукнувся на його запрошення, був Поль Ґоґен.

Поль Ґоґен на п’ять років старший за Ван Ґоґа. З походження, з батькової сторони він француз; мати його була іспанка. Вона належала до старовинної напівараґонської, напівіндіанської знаті і хотіла вважати Монтесуму, останнього короля ацтеків в Мехіко, за свого предка.

Ґоґен народився року 1848 в Парижі, але своє дитинство він провів в родині дядька в Перу в Південній Америці. Вісімнадцяти років, щоб мати змогу бачити світ в усій його барвистій і строкатій повноті, він вступив до торговельного флоту. 23 років він вийшов з флоту, одружився в Парижі з данкою, зробився банковим урядовцем і став батьком п’ятьох дітей. Аматор і автодидакт, з року 1876, за допомогою Піссарро, він почав виставлятися на художніх виставках.

Дитячі спомини про Перу, дух морського бродяжництва, мрії про екзотику тропічних країн отруювали його уяву.

Араґонська гордість матері бентежила його кров. Стілець банкового урядовця не був гідний спадкоємця імператорів Мехіко.

Рішення прийшло несподівано, як катастрофа. Одного дня, наприкінці робочого часу, він ретельно склав папери в шухляду свого стола. Наступного ранку він більше не прийшов до бюро. Він хотів бути собою, щоб ніщо його не зв’язувало. Він волів фантазувати.

Він волів бідувати, але не бути службовцем. Краще вести життя злидаря, але не підлягати нікому. Нащадок іспанських гідальґо, він одштовхнув од себе спокусу стати Санчо Панса. Він зрікся посади в банку, розійшовся з дружиною, залишив дім, покинув дітей. Усе одкинено: добробут, сталий лад, налагоджене життя, родина. Він оселюється в Парижі окремо від родини. У нього немає жадних сталих заробітків. Він веде типове богемне життя. Існує од випадку до випадку. Він абсолютизує свою мрію бути собою, ствердити себе через мистецтво, себе ствердити як мистця.

У нього тонкі уста — недобра прикмета! — й амбітна вдача банкового урядовця, що вважає себе нащадком Монтесуми, — чи не тут були коріння його творчих прагнень?

…Потяг з Парижа до Арля приходить на світанку. Зрештою Арль не такий великий, щоб важко було знайти в ньому площу Ламартіна й цитриновий будинок на ній відрізнити від усіх інших.

Зовнішні двері будинку були незамкнені й дім наскрізь порожній. Ґоґен проходить крізь сонячну тишу кімнат. Ніде нікого! Він гукає, але йому відповідає лише мовчання. Він одчиняє двері за дверима. В сонячних променях кружляє курява. Нарешті ще одні двері, і за ними, в вузькій продовгастій кімнаті на ліжкові, вкритий червоною ковдрою,

зарившись у подушки з не зовсім чистими наволочками, спить, посапуючи, Вінсент.

Тиша. В шибці вікна дзижчить пізня осіння муха. Побіжним поглядом Ґоґен оглядає кімнату, стіл, стільці, синю емальовану миску, зелений рушник на цвяшку. На стіні під картинами він читає: "Я святий Дух. Я святий духом!" Сенс цього напису вислизає з-під його уваги. Він зводить брови. Абсурд!.. Для чого знадобилося Вінсентові писати таке на стіні його кімнати? Від яких нещасть повинен захистити його цей охоронний напис, і яких добрих демонів повинна викликати йому в поміч ця формула магічного закляття?

Ґоґен торкає рукою Вінсента за плече. Той повільно одкриває очі. Крізь каламутну плівку сну, ще зціпенілий, він пізнає.

— Ґоґен!

З радісним вищанням він схоплюється з ліжка, квапливо одягається й спішить привітати прибулого, так довго очікуваного друга.

Життя стає повноцінним. Бажання здійснено. Земна куля обертається з несамовитою швидкістю, гарпії з ощереними пласкими зубами й круглими псячими хвостами кидаються врозтіч, ховаються під ліжко, забиваються в кутки, спішать, якщо встигнуть, прослизнути крізь щілину незачинених дверей. Серце Вінсентові звільнено від тягаря. Воно навстіж одкрите для друга.

Ван Ґоґ — людина реалістичної метафізики. Його реалізм терпкий, фламандський; його метафізика конкретна й наочна, ґалюцинаційні візії його почуттів предметні. Його містерії духу матеріальні. Його екстази точні. Вони деталізовані навіть в самому своєму хаосі, коли він і все довкола нього тече, кружляє, мчить.

Його почуття палають. В захопленні, балакучий, як ніколи, він веде Ґоґена по кімнатах, щоб показати весь будинок від горища до льоху.

В найбільшій з кімнат, цілковито порожній, для якої не вистачило жадних меблів, де немає нічого, окрім червоного крісла й ріжка на стіні для газового освітлення, Ван Ґоґ спиняється.

З гордим виглядом, немов не знати який коштовний раритет, він висуває крісло на середину кімнати. Сяючи, щасливий і щедрий, він великодухо каже:

— Це крісло для тебе!

Для себе він має стільця, для Ґоґена призначене крісло.

Він сповнений самозречення. Почуття любовної відданости вщерть переповнює його.

На віки, на тисячоліття, на вічність людство збереже пам’ять про виключну велич цього Ґоґенівського крісла, намальованого Ван Ґоґом. На тлі червоно-жовтого простору підлоги й зеленопляшкової площини стіни, стоїть, заповнивши собою весь обсяг полотна, крісло. На його сидіння покладено дві книги, одна на одну, й поставлено запалену свічку в дешевому бляшаному підсвічнику. На стіні в ріжку палає жовте полум’я газового світла. Картину підписано: "Крісло Ґоґена".

Крісло на цій картині існує само по собі. Це річ, яка перестала бути річчю. Речі немає, є лише тремт, безмежність, образ любовної відданости, втіленої в річ.

Теплом долоні пестячи поруччя крісла, Ван Ґоґ каже:

— Ти сядь! Ти побачиш, яке вигідне й зручне це крісло.

Ґоґен підбирає свої вузькі вуста. Він не хоче сідати, але Ван Ґоґ настоює:

— Але ж ні, ти сядь. Я кажу тобі. Ти побачиш!

Ґоґен примушений сісти.

Ван Ґоґ почуває себе зворушеним до сліз.

— Ну от, ти відчуваєш, яке чудесне це крісло!

Якщо воно вже й не таке чудесне, як це йому здається, то в кожнім разі йому хотілося б, щоб воно було таке.

Але Ґоґен не поділяє захоплення Ван Ґоґа ані щодо цього кремезного, пофарбованого в вишневий колір, базарної роботи крісла з тугим зеленим сидінням і з півкруглою з двох дощок спинкою, ані щодо всього будинку, хоч Ван Ґоґ і зробив усе залежне від нього, щоб прикрасити цей будинок і зробити його придатним для спільного їх життя. З пристрасною ретельністю забивав він кожен цвях, білив стіни, фарбував підлоги, з ніжною любов’ю, немов для нареченої, вибирав він всяку дрібницю, кіш для сміття або дешевий бляшаний підсвічник. Навантажений до знемоги, на власних плечах постягав він сам усе до хати.

Йому прикро, що Ґоґен не оцінив його бажань, праці, жертв, чекання, тривоги. Та хай!.. Він сподівається, що Ґоґен буде задоволений з краєвиду, з міста, з околиць, вподобає собі Рону, поля, сонце. Такого сонця й такого прозоро-чистого повітря не знайти в цілому світі. Хіба в Японії!

Вони виходять з дому і йдуть оглянути Арль.

Рання година осіннього ранку — приємна й тепла. Ґоґен мусить згодитись: осінній день Провансу далеко принадніший за мряку й туманну сльоту Парижа.

Це визнання тішить Ван Ґоґа.

На безхмарному, синьому, як обіцянка нездійсненого, небі сяє сонце. Сонячне світло сповнене мрійливої м’якости. Ця пора року в Арлі не знає різких контрастів світла й тіні, як літо. Фарби втратили свою насиченість. Усе знебарвлено, але ніщо від того не стало сумним або насумреним.

Вони доходять до кінця міста, де обривається вулиця й стоять поодинокі вузькі й незграбні кам’яниці з зеленими жалюзі на вікнах і червоними черепичними дахами.

Внизу в долині білий вузький шлях перетинає обшари зелено-жовтих і рудавих, по-осінньому пустельних піль. Здалека доноситься до них ритмічне гуркотіння потяга, й довга смуга кошлатого диму, що простяглася на обрії, повільно пливе й тане в ясній чіткості осіннього повітря.

— Сюди ми приходитимемо малювати! — каже Ван Ґоґ.

Він пропонує пройти далі, зійти вниз, де між низькими берегами, порослими лозняком і вербами, тече Рона. Вони сходять вниз і йдуть по насипу дамби вздовж ріки, де ясна й тиха Рона нагадує канал з водою невизначеного кольору. Верби звісили своє гілля; гниючи стирчать пні. Плаский міст кам’яною аркою піднісся над водою. Поблизу мосту в зеленому довгому човні, закинувши вудку в воду, сидить рибалка з чорним капелюхом на голові і шиєю, дбайливо огорненою червоним шарфом.

Сонце пече. Сухим вогнем палає нагріте повітря.

Ґоґен починає нарікати. Він знеміг. Він почуває себе втомленим. Ціла ніч, проведена майже без сну. Цей такий ранній приїзд. Стільки сонця, стільки повітря. Така довга прогулянка. І до того ж жадної кав’ярні довкола. Ні, він не звик до всього цього.

Вони повертаються до міста й виходять на бульвар, який широким колом оперезує центральну частину міста з безліччю малих вуличок і завулків, де часто трапляються старовинні будинки й руїни, заціліли ще від римських часів.

Золотом сяє листя платанів. Висохла земля бульвару. Повітря повне блаженного спокою, тепла й ніжности. І крізь тишу, насичену солодким запахом зів’ялого листя, чути, як падає повільно з дерева кожен легкий висохлий на сонці листок.

Вони йдуть од кав’ярні до кав’ярні, і в кожній з них вони перехилять, за звичкою Ґоґена, чарку абсенту. Ґоґен високо цінить чари алкоголю. Більше над усе його вабить магія сп’яніння. Чи не з середини себе повинен мистець творити світ, який він зображує на своїх картинах?

Абсент підносить настрій Ґоґенові, збуджує Ван Ґоґа. Вони йдуть, розмовляючи про мистецтво, і не помічають нічого довкола. Ван Ґоґ далеко менше витривалий у відношенні до алкоголю, розмовляє з екзальтованою жестикуляцією.

Хто міг би з них двох сказати певно, коли вони прийшли додому? Чи був це ще просяяний сонцем день, чи вечір, чи, може, пізня ніч вже огорнула поснуле місто?

Ван Ґоґ в захопленні від цього дня, проведеного разом з Ґоґеном. Чудесний, виключний день, незрівняний Арль, блаженне сонце Провансу, священний алкоголь, добрий друг і величне мистецтво, якого майбутнє належить лише їм двом:

— Тобі, Поль, і мені!

Ґоґен, якого алкоголь розгойдує з силою морського шторму, допомагаючи Вінсентові добратися до ліжка, каже:

— Арль — найбрудніша місцевість на цілий Південь!

Ван Ґоґ падає на ліжко, й гіркий біль пронизує йому серце. Він плаче, він весь спазматично, сповнений останнього одчаю, здригається від ридань. Тоді зривається в провалля й відразу поринає в чорну глухоту безодні.

Гарпії, які зникли вранці, тепер знов вислизають з усіх щілин. Вони з’являються з усіх закутків, де, налякані радістю Вінсента, вони принишкли. Охоронний напис на стіні над ліжком безсилий захистити Ван Ґоґа від примар. Магічним закляттям не одвернути долі!..

***

З першого дня приїзду Ґоґен не вподобав собі Арль. Навіть арлезіанки, які користуються славою красунь, не викликали в нього жадного подиву.

Що може дати йому Арль? — Нічого! Він відчуває нудьгу за екзотичними країнами. В Арлі є чисте повітря, але нічого екзотичного.

Ван Ґоґ цінить суху сонячну ясність Арля, ту ясність його прозорого повітря, що дозволяє сприймати "чистоту" фарби. Він воліє бачити. Ґоґен — відчувати.

Ґоґен — "руссоїст", він розсудливо-сентиментальний. Він малює почуття, думку, не дійсність, а тайну дійсности, утаємничену дійсність, таємні початки дійсности, первісність примітивного. Утаємничену

дійсність примітивного він малює примітивними фарбами, первопочатками фарб, "недійсними" фарбами.

"З яким дивовижним блиском відтворено тут глибинну тайну!" — сказав Маларме, оглядаючи на виставці картини Ґоґена. І про нього самого він сказав: "Людина найвищого примітивізму! L’homme primitif suprème!" Слушне визначення. Надзвичайно вдала характеристика!

Вінсент задоволений з приїзду Ґоґена, з його присутности в Арлі. Перед цим він знемагав од самоти, від цього становища цілковитої творчої ізоляції. Літо з його спекою, проведене в напруженій праці, виснажило його. Десятки, сотні картин, які він намалював протягом цього часу, висмоктали його. Відібрали від нього сили. Він почував себе смертельно стомленим. Для нього було ясно, що далі так не може тривати, й він уже ладен був піддатися хворобі, але приїзд Ґоґена звільнив його від тягаря бути з собою. З приїздом Ґоґена він почав почувати себе далеко краще.

У своїй арлівській сонячній самоті, подібній на агонію, в самоті безмежно довгих літніх днів, у пустелі піль, під небом безкраїм, як океан, він мріяв про ідеальну творчу спільноту, про Арль як творчий острів мистців.

Його бажання стало дійсністю. Чи є щось більш небезпечне для людини, як здійснене бажання?

Поки ще стоять теплі осінні дні, вони ходять разом малювати в околицях Арля під одкритим небом. Обидва вони малюють те саме. Розробляють ті самі сюжети.

Скінчено польові роботи. Наблизились дні збору винограду. Зрізані з лоз жовті й сині грона лягають у високі й вузькі коші. Уста липнуть од медвяної солодкости п’яного соку. Сп’янілі оси кружляють в сухому

скляному повітрі. Божеволіє важка кров. Бентежить жіночий сміх, уриваючи розпочату пісню.

Ґоґен починає малювати жінок, які працюють на винограднику, і Ван Ґоґ смакує оригінальність цього полотна.

Кожен мазок пензля у кожного з них докладно обговорюється. Їх взаємна критика часто буває їдка, як оцет. Але в них є спільні погляди. І це, насамперед, тенденція до переборення імпресіонізму.

З Арля Вінсент пише до свого брата Тео: "Я находжу, що все те, що я засвоїв у Парижі, повинно піти під три чорти, і я знов повертаю до того, що я пізнав як істину ще перед своїм знайомством з імпресіоністами!"

Геть від імпресіонізму! Ґоґен цілком поділяє цю тенденцію розмежуватись. Він вважає, що імпресіонізм пережив себе.

— Мета в мистецтві, — твердить Ґоґен, — зовсім не полягає в тому, щоб фіксувати побіжні враження од природи.

Не враження, а думка. Не природа, а уява!.. Ґоґен оцінює імпресіонізм як пласке, поверхове мистецтво, яке не лишає місця для думки.

І друге зближає їх; це — повстання проти Європи, неґація Європи. Ґоґен відчуває гостру ненависть до європейського цивілізованого світу, до його звичаїв, мод, крамниць, пороків.

— Чисте мистецтво можна знайти лише в чистій природі!.. Я, — заявляє Ґоґен, — мрію звільнитись од Європи.

"Не-Європа!.." На цьому вони сходяться.

— Японія! — виголошує Ван Ґоґ.

Взагалі мистецтво позаєвропейських країн і народів: маорі, муринів, інків, Меланезії, Африки, Мехіко. Мистецтво примітивних народів. Так зване примітивне мистецтво.

Вони штурмують засади, на які спиралося мистецтво Європи. Протест проти імпресіонізму обертається в неґацію всього європейського мистецтва Нового часу, започаткованого Ренесансом. Ґоґен уточнює сенс свого бунту, він воліє перебороти реалізм європейського мистецтва: реальному протиставити ірреальне, зневаживши дійсність, піднести тайну.

Досі мистці малювали те, що бачили. Чи не слід малювати небачене?.. Бачене малювати як небачене. Малювати не дійсність, а спомини про дійсність. Дійсність малювати за споминами. За уявою. Відтворювати в мистецтві уявлену дійсність.

Уявляти. Творити уявний, імажинативний світ. Розкрити тайну світу, пізнати тайний світ. Так уточнюється сенс протиставлення "враження" й "думки".

Ґоґен починає скеровувати Ван Ґоґа від імпресіоністичного сприйняття світу до символістичного. Від реалізму через імпресіонізм накреслюється перехід до символізму.

В пораді Ґоґена "малювати за споминами" Ван Ґоґ знаходить відповідь на питання: "Куди йти?" Він береться за споминами намалювати сад при парафіяльному будинкові в Нюєнені. Лишається задоволений зі спроби.

— Непогано! — оцінює він свою картину.

Ґоґен так само схвалює його творчі досягнення.

Ван Ґоґ вирішує йти далі в цьому ж напрямкові: сполучуючи уяву й спомини, поволі відходити від дійсности, від плаского копіювання голої дійсности. Його картини: "Зоряна ніч над Роною", "Сади поета" — вказують на поворот, який стався в цей період у творчій його манері, під впливом Ґоґена.

— Ґоґен, — пише Вінсент з Арля до брата Тео, — радить мені наважитись уявляти (imaginer), і твори, породжені уявою, набувають характеру майже чудесного (mystérieux)!

Так здійснюється перехід од мистецтва реалістичного до імажинативного. Од враження до відображення. Од імпресіонізму до експресіонізму.

Тим часом і в Арлі з кожним днем стає дедалі все холодніше й холодніше. Приходить зима. Починаються ранкові приморозки. Хрумке скло тонкої криги вкриває на ранок дощові калюжі. Іней сріблить дахи. За винятком кількох небагатьох теплих днів, холод позбавляє можливости працювати під одкритим небом. Доводиться перенести роботу до хати. Робоче мешкання опалюється, і Вінсент малює вдома "за уявою".

У Ван Ґоґа з’являється думка намалювати портрет з пані Жіну, власниці вокзального кафе. Пані Жіну дає згоду позувати.

Вона негарна, ця пані Жіну! О, Ван Ґоґ взагалі ніколи в своєму житті не малював красунь!.. У неї просте обличчя, вона вже не зовсім молода, не елеґантна. Не дама світу. Вона сидить перед круглим столом з поверхнею зеленопляшкового кольору. На столі недбайливо кинено червону парасольку й зелені рукавиці.

Ґоґен з цікавістю і задоволенням стежить за ходом роботи над цим портретом, що на ньому виразно позначається його вплив. Жінку

трактовано в площинній манері і разом з тим велично на жовто-золотому тлі, який контрастує до зеленого кольору стола.

Жартуючи, Ґоґен звертається до пані Жіну:

— М-ме Жіну, чи ви вважаєте на те, що ваш портрет, який оце малює з вас мій друг Вінсент Ван Ґоґ, висітиме згодом в Луврському музеї в Парижі?

Пані Жіну сміється. Ці малярі — милі люди, але фантасти. Її портрет в Луврі?

Зрештою й Ґоґен не дуже певен того.

Як і завжди, Ґоґен дублює. Ван Ґоґ виконує портрет пані Жіну фарбами, він робить з неї рисунок олівцем.

Але не можна завжди малювати й тільки малювати або ж дискутувати з запалом про малярство. Будь-які розваги в Арлі дуже рідкі. Вінсент не одвідує нікого, окрім Жіну й Руленів. Кожного разу, коли в Арлі відбувається бій биків, вони ходять дивитися. Вінсент робить з цього картину. Поза цим лишаються для них тільки кав’ярні й публічні доми, подібні на кав’ярні, абсент і жінки. Вінсент уподобав собі "Одинку", розташовану на одній з глухих вуличок, і став постійним клієнтом однієї дівчини на ім’я Рашель, що її звуть Ґабі.

Після дня, проведеного за працею, вони йдуть до найближчих кав’ярень тут же на площі Ламартін випити абсенту. Коли ж вони хочуть продовжити вечір, вони кінчають день в сумних нічних кав’ярнях, де нічні п’яниці дрімають, спершись ліктем на стіл, і перед ними стоїть не дуже чиста склянка.

***

В істоті своїй вони зовсім різні. Так, це правда, Ґоґен приїхав до Арля й оселився разом з Ван Ґоґом, але він людина раптових настроїв і несподіваних рішень. Рішення приїхати до Арля з’явилося в ньому випадково й не зовсім сподівано — для нього самого. Зрештою, він так само міг поїхати до Порт-Авена, щоб підтримати товариство Емілю Бернару, або ж у Бретань, Нормандію, на Антільські острови або Таїті.

Кінець кінцем, окрім спільної позиції проти імпресіонізму, у них немає нічого, що їх зближало б. Вони плекають зовсім інші мистецькі смаки. Ван Ґоґові подобається Мейсоньє й не подобається Енґр, Ґоґенові, навпаки, до вподоби Енґр, і він не зносить Мейсоньє. Його дивує, як Ван Ґоґ, людина, що здавалось би, розуміється на мистецтві, може недооцінювати Енґра.

У них цілком відмінні вдачі.

Ван Ґоґ має багато спільного з Франціском з Ассізі. Як і цей середньовічний святий, він людина самозречень. Відмовлення — ось те, що найбільше його вабить. Це наскрізна риса всієї життєвої його вдачі й долі. Зрікаючись, Вінсент ніколи не боявся втратити себе. Він щедрий. Він завжди ладен віддати все й віддатись, служити всім, принизити себе. Ніколи він не виявляв бажання піднести себе, поставити себе вище за когось іншого. Він ніколи не намагався підтримувати зв’язки з заможними й впливовими, "вищими" людьми. Навпаки, він завжди шукав товариства лише серед людей звичайних і простих.

Він в істоті своїй простий. Пуританин. Людина праці. Людина, яка воліє взяти на свої плечі якнайтяжчу ношу. Він не шукає нічого легкого. Ні в своїй творчості, ані в житті. Він і найменше не амбітний. Без гонору. І ця скромність, яка в ньому доходила до самоприниження, це бажання завжди коритись, це відчуття праці як послуху й себе як послушника, все це становило в ньому одну з найсимпатичніших рис його вдачі.

Ґоґен цілком протилежний йому. Насамперед, він надзвичайно амбітний. Він хоче блищати й сяяти, підноситись. Високомірний принц, який охоче прибирається в золото, пурпур і вісон. Фантастичний нащадок Монтесуми. Владар, що дбайливо охороняє недоторкненість своїх володінь, свого безумовного авторитету. Він не хоче піддаватись нікому, лише впливати. Не коритись, а підкорювати. Він деспот. Людина еґоцентричної вдачі, кристалізованого егоїзму. Для нього поза ним, поза його особою не існує нікого й нічого. Він все. Він учитель. Утаємничений. Носитель втіленої тайни. Шаман.

Ґоґен — позер. Ван Ґоґ — людина, цілком позбавлена пози.

Ван Ґоґ — щедрий. Ґоґен — скупий. Відколи за останній час його картини поволі почали продаватись, він ретельно заощаджує кожен су, щоб зібрати гроші на подорож у тропіки, про яку він давно й довго мріє.

Кінець кінцем, в ньому дуже глибоко сидить дух дрібного й дріб’язкового банкового урядовця. Його сердить Вінсентове безладдя. Хіба можна так жити? І це, насамперед, стосується грошей! Немає нічого дивного, що їм так часто бракує грошей, що вони так часто лишаються без нічого. Чи може Ван Ґоґ сказати, бодай хоч раз сказати певно, скільки в нього було грошей і на що він їх витратив?

Ні, Вінсент цього не знає!..

Ґоґен домігся того, що вони кладуть гроші в дві окремі скриньки: в одну — гроші, призначені на сплату за мешкання, тютюн, каву, непередбачені видатки; до другої — гроші на їжу.

Ґоґен вважає, що вони безліч грошей зовсім дурно видають на ресторани й при тому харчуються якнайгірше. Щоб заощадити на їжі, Ґоґен пропонує відмовитися од ресторанів. Він перебере кухню на себе. Він ґастроном, надає ваги тому, щоб добре їсти й знається на тому.

Але чи треба зазначати при цьому, що всю чорну, брудну роботу по дому й кухні виконує лише Ван Ґоґ? Так повелося з перших днів, що Ґоґен ніколи й пальцем не доторкнеться ні до віника, ані до ганчірки, але з тим більшим обуренням і крикливим протестом роздратовано вичитуватиме він своєму співмешканцеві, вказуючи на неприбране сміття, розкиданий скрізь тютюновий попіл, незаметені підлоги, невитерті віконні шиби, невинесені з учорашнього дня кухонні помиї.

Їхні ролі цілком чітко розмежовуються. Один наказує, другий виконує. Один є пан, другий раб, що йому прислуговує.

Не зустрічаючи ніякого опору з боку Ван Ґоґа, Ґоґен засвоює менторський, безапеляційний тон. Покрикує звисока. Вимагає безвідмовної покори. Ніколи не переступає дистанції, з перших же днів встановленої ним між собою й Вінсентом.

Як сказано, він ощадний. Більше: скупий. Скупенький!.. Гроші зі своєї кишені він витягає з дуже великою неохотою. Кожного разу, коли він це робить, він обертає кожну таку видачу грошей в театральну демонстрацію. При такій нагоді виголошується довга рацея, де говориться про саможертви з боку Ґоґена й Ван Ґоґ обвинувачується в марнотратстві, недбайливості, небажанні вважати, що він витрачає чужі гроші, а ці гроші і т.д. і т.д. Кінчається тим, що Вінсент поступається також і в цьому. Йому сказано: "Він пожадливий!" Він згоджується, не сперечаючись.

Відтоді Ґоґен живе майже цілком на кошт Вінсента, майже нічого не видаючи на спільні витрати, хоч який цей кошт не є злиденний. І їм усього бракує, починаючи з тютюну й кінчаючи цвяшками, щоб ними прибити натягнене на підрамник полотно. Бракує фарб, полотна, планок для підрамника.

Але ж хіба він, Вінсент, не прагнув цього, не мріяв про творчу духову спільноту, не страждав од творчої своєї самоізоляції? Хіба це не була

його початкова, основна ідея Арля, з якою він їхав з Парижа на Південь, хіба він не ладен був дійти до кінця, піти на все, зробити все од нього залежне, щоб здійснити цю ідею? Хіба не з цією думкою він чекав на приїзд Ґоґена й не з нею він зустрів його тут?

Ні, він не капітулює перед труднощами, не поступиться перед перешкодами. Задля своєї мрії, задля здійснення своєї мети він ладен всю чорну роботу взяти на себе, всю найбруднішу працю на себе перебрати: мести, виносити, мити, піклуватись, дбати, з верблюжою витримкою коритися, обернутися в ніщо, стати учнем.

Певне, він скорився з покликання. Він свідомо принизив себе, щиро й безумовно визнав імператорську велич друга, повірив у його вищість і його чаклунство, в магічну його силу шамана, якому все дозволено, бо він, саме він і ніхто інший, володіє таємницею тайни.

Ми знаємо: Вінсент звик до самозречення в усьому, в тім числі і в приязні. Хіба цього вже не було з ним в Борінажі, що він дійшов до останньої міри відмовлення, зрікся ліжка, спав у кутку на соломі, не смів обув’я взути на ноги свої, ходив босий, голодував, бо соромився бути ситий, коли іншим не вистачало що їсти. А цей його зв’язок з Христиною, співжиття з цією знечещеною і зганьбленою жінкою: усе віддати їй і нічого не залишити для себе?!

Усе це повторюється ще раз в його взаєминах з Ґоґеном. В ім’я творчої дружби, творення мистецької церкви, спільноти він іде на самознищення, самопідкорення. Він ламає перегородки, одкриває шлюзи, стягає з себе ту зовнішню оболонку, що відокремлює людину від людини, душу від душі, "я" від "я".

І тепер, коли шлюзи відкрито й потік його "я" стримить, коли душа його оголена як ніколи, коли в останній душевній наготі своїй він особливо гостро відчуває кожен дотик до себе, він тим гостріше прагне пізнати того, в кому він співрозчиняється, хто всмоктує в себе його душу,

вбирає його в себе, задля кого він позбувається, втрачає себе, нищить своє "я".

Кілька разів Ґоґен прокидався вночі, сповнений якогось невиразного почуття. Одкривши очі, він бачив Вінсента, який, схилившись над ліжком, стояв, уважно вдивляючись йому в обличчя. "Що таке, Вінсенте?" — питав він вражений. Але цей, не кажучи ні слова, забирався геть, ішов до себе, лягав на ліжко і, здавалося, засинав відразу, немов поринав у темну й глуху безодню.

Він існував з дивним почуттям темряви, що огортає його й хоче його поглинути, катастрофи, якої він не сміє й не може одвернути від себе. Чи не йшло все життя його від конфлікту до конфлікту?

Невиразні привиди починають одвідувати його. Вони приходять з невідомої безвісти й зникають у темряві.

Це дужче за нього: ніч, глуха безкрая безодня. Сни, подібні на яв. Яв, якої не відрізнити від сну. Він втрачає себе. Його немає, є Ґоґен, який заволодів його душею. Він примушує себе зосередитись на думці, що він здоровий духом, що він є Святий Дух, що демони безсилі супроти Святого Духа, але демони приходять з темної безодні, і він безсилий перешкодити, щоб вони приходили.

Тим часом Ґоґен охоче грає роль містагога. Помітивши, що це справляє враження на Вінсента, він тим охочіше свою високомірність одягає в шати містеріяльного покликання. Він промовляє з урочистою помпезністю, висловлюється пишно й таємниче.

Не пророк, а факір, не священик, а маг, фальшивий спадок фантастичних імператорів, він розпочинає гру. Нещирий і суєтний, він зловживає зі щирости й простоти Вінсента. Його приваблює віра останнього, його подив, пристрасність його захоплення. Він пишається,

що зустрів людину, яка, здається, безвідмовно піде за ним, розчинить свою волю в його волі.

Він і найменше не вважає на духову небезпеку цієї гри, на ту велику відповідальність, яку він перебирає на себе.

Він прагне здаватись надзвичайним, не таким, який він є. Удавати з себе іншого, як він є. Дрібний урядовець, він претендує на стіл імператорів ацтеків. Не-Месія, він привласнює собі вбрання, яке йому не належить носити. Він відправляє месу, не бувши висвячений. Він імітує. Часто він буває ненатуральний, — самосвят і узурпатор.

Через кілька років, повернувшись зі своєї подорожі до тропіків, він прогулюватиметься по бульварах Парижа в екстравагантному вбранні мистця, з явайською натурницею поруч себе, з ковінькою в руці, вирізьбленою ним самим на зразок скульптури маорі, і з мавпочкою на плечі. Він хотів і хоче завжди викликати до себе подив.

Ця прибрана навмисність дратує Вінсента. Він наважується іноді на протести. Раз у раз в відповідь Ґоґенові він кидає різкі репліки. До того ж між ними часто виникають тертя, яких ніколи не уникнути при спільному житті.

Як крик пави, поведінка Ґоґена починає через кілька місяців співжиття стомлювати Ван Ґоґа.

***

Хто може сказати, яка з чергових катастроф, що трапляються в житті кожної людини, буде для неї остаточною?..

Вінсент добре знав: після кожного періоду відносної сталости в його житті наступає зрив, усе летить шкереберть, ламається, трощиться, падає. Чи не треба чекати, що й ця його дружба з Ґоґеном, така хрумка

й хистка, теж не скінчиться катастрофою? Чи не йшло все його життя від одного конфлікту до другого, з людьми, з собою або ж з долею? І якщо й цього разу прийде катастрофа, то чи пощастить йому видістатися на поверхню з-під уламків цього будинку на площі Ламартіна 2, який він в ознаку своєї приязні до Ґоґена демонстративно — з викликом проти всіх — розмалював такою чудесною, яскраво-цитриновою фарбою?.. Чи, може, на цей раз ця катастрофа, якби вона сталася, була б для нього останньою й остаточною?

Жаден інший рік в його житті не був такий плідний, як цей рік — рік перебування в Арлі. Він працює в становищі творчої лихоманки, як одержимий, в безмірності наснаги, за параболою лету. Він агонізує в праці. І ця напруга виснажує його. Він знеміг. Він перепрацьований. Щоб підтримати себе, він безнастанно курить. Хмари диму огортають його блакитною авреолею.

Мистецькі суперечки, які він веде з Ґоґеном, збуджують його. В товаристві Ґоґена він п’є.

Алкоголь у сполученні з хронічним недоживленням, уперта, понад людські сили праця, палкі дискусії, усе це тримає Вінсента в постійному, ніколи не послаблюваному нервовому збудженні.

Абсент діє йому на нерви, але він вживає його регулярно, змагаючись із Ґоґеном, який незрівняно краще за нього витримує спиртові напої. Вінсент надто скромна й нерішуча людина, надто сумлінний друг, щоб відмовитись підтримувати товариство Ґоґенові в щовечірніх його пиятиках. Сидіти поруч за столиком кав’ярні й відповісти "ні!" на пропозицію випити, чи не було б це з його боку зухвальством, вищою мірою нетактовности й нелюб’язности щодо приятеля, який каже:

— Я не звик пити сам!

І він п’є. Надуживає з алкоголю, хоч абсент і отруює його, гнобить його, розхитує його нервову систему.

Ґоґен не припускає, щоб алкоголь міг шкодити. Навпаки! Чи не завжди у Ван Ґоґа була важка вдача?!

З кожним тижнем і кожним днем Вінсент стає все роздратованіший. Він нестерпний. Неможливий для спільного життя з ним.

Його настрій ніколи не буває сталий, змінюючись бурхливо, з дивовижною швидкістю, цілком непослідовно й несподівано, в якусь ледве вхоплювану мить. Хто міг би передбачити, як він поводитиметься через хвилину? Іноді він буває збуджений і балакучий, щоб через мить поринути в мовчазну й пригнічену зціпенілість.

Ґоґен не може дати собі ради з Вінсентом. Для нього в Вінсентові є надто багато незрозумілого, починаючи з напису на стіні над ліжком, якого він прочитав першого дня по приїзді до Арля: "Я святий Дух. Я святий духом!" Безглуздий каламбур, гра слів, жарт, сенс якого він нездібний збагнути. А ці дивні нічні одвідини, ці загадкові сомнамбулічні мандри! Ці екзальтовані ексцеси то самовідданої й покірливої приязні, то якоїсь хижої ворожости.

Ґоґен починає думати про від’їзд. Чи варто йому залишатися в Арлі? Зрештою, що, власне, затримує його тут? Дешеве життя, — розуміється, щось важить, але поза цим? Поза цим — нічого! Арль для нього глибоко несимпатичний, ця глуха провінційна діра, цей закуток цивілізації, смітник Європи, яку він так гостро ненавидить і якої він хоче позбутися.

Він мріє про фантастичні квіти незнаних країн, про цноту чистої природи, про екзотику тропіків, куди він хотів би при першій нагоді вирватися, а Арль — це найбрудніше місто, на цілий Південь — тримає його цупко смородом ресторанної олії, гуркотом бруківки, дешевим

крамом крамниць, гудками паротягів, оплаченою розпустою борделів. Ні, для нього найкраще було б покинути Арль і при тому якнайшвидше!

Однак він поки що нічого не каже Вінсентові. Та при підвищеній нервовій чутливості останнього ніщо в Ґоґені не могло лишитися непоміченим для Ван Ґоґа. В листі до брата Тео з 23 грудня 1888 р. він пише: "Я гадаю, що Ґоґен трохи розчарований з Арля, з малого жовтого дому, де ми працюємо, і найбільше з мене!"

Лист датований днем напередодні катастрофи. Катастрофа прийшла наступного дня.

…У грудні 1888 року Ґоґенові спало на думку зробити портрет з Ван Ґоґа, намалювати мистця за працею в той момент, коли він, стоячи коло мольберта, малює свої улюблені соняшники. Чи передчував він, беручись за це, що він тримає в своїх руках вузли життєвої долі Ван Ґоґа, — він, маг, шаман, темний і злий чаклун?..

Вінсент згодився, й Ґоґен приступив до роботи. Портрет був закінчений 24 грудня, він не зовсім удався останньому, — одна з досить посередніх його речей.

Ґоґен покликав приятеля до своєї кімнати й запропонував поглянути на картину.

Вінсент оглядав мовчки, вдивлявся й не казав ні слова.

— Ну як? — спитав Ґоґен.

Той відповів стримано й дуже коротко.

— Це я! — визнав Вінсент. — Але я вийшов тут божевільним!

Справді, він має на цьому портреті вигляд похмурої й знищеної людини і при тому надзвичайно схожий на себе.

Він каже це і йде до себе.

Чи був Ван Ґоґ тоді уже божевільний, і Ґоґен зірким оком мистця проник в глибину його істоти, розпізнав те, що було для всіх сховане, пізнав у ньому ознаку душевного розпаду, й Вінсент, глянувши на портрет, пізнав себе таким, яким він уже був?

Чи, може, був він тоді ще цілком здорова людина, лише надто виснажена працею й наркотиками, з психікою, позбавленою всякої опірности, безборонною в своїй оголеності для кожного ворожого й неприязного впливу ззовні?

Ціле життя своє переводив він над собою небезпечні й одчайдушні експерименти, плекав у собі прагнення дійти до останніх меж самозречення, обернув своє "я" в одкриту рану, що кровоточила, в згусток оголених нервів, у приймач найвищої чутливости, здібний реагувати на кожен душевний порух іншої людини, зареєструвати кожен промінь, що, відісланий від землі, досягає місяця і, відбитий відти, знов вертає на землю.

Ван Ґоґ робив з собою те саме, що роблять і містики, зрікаючись себе й присвячуючи себе Богові. "Не моя, а твоя хай буде воля, Господи!" Як і вони, він знищував у собі все зовнішнє, зовнішню оболонку, що відокремлює й замикає дух. Але той, кого він зустрів у цей час, мріючи про високу спільноту духа, був видатний мистець, геніальний майстер, але жадна людина доброго Бога. Жаден янгол. Посланець не доброго, а байдужого й недоброзичливого себелюбного Бога. Фантаст, самозакоханий і високомірний Принц. В коріннях душі своєї — дрібний і дріб’язковий урядовець. Великий художник і мала людина, що завжди найбільше боявся умалити свою велич спадкоємця Монтесуми, останнього імператора ацтеків.

З моменту, коли портрет був закінчений, Ван Ґоґ більше не належав собі. Він втратив владу над собою. Центр його душі перемістився назовні. Був уже не в ньому, а поза ним. Дивне становище людини, що більше не керує собою, бо внутрішню істоту його зв’язано зі шматком полотна, фарбами, лініями рисунка!

В життєвій історії Ван Ґоґа достоту повторилась сюжетна схема, яку в основу своїх творів поклали німецький романтик Е. Т. А. Гофман, видатний французький романіст Оноре Бальзак, наш геніальний земляк Микола Гоголь і пізніше, наприкінці 19 ст., англійський письменник Оскар Вайлд. Доля Вінсента Ван Ґоґа свідчить, що розказані цими письменниками події не були ні довільною вигадкою цих авторів, ані жанровою фантасмагорією, властивою романтичній школі.

Згодом, коли року 1891 Поль Ґоґен опинився на Таїті, серед маорі, тубільці з подивом ставилися до цього чужинця, який володів незнаним даром "робити людей". Наївне нерозуміння живопису, дикунська нездібність відрізнити зображення й зображену людину, чи, може, навпаки, проникливе визнання суті творчого акту в мистецтві?..

***

Не знати, що робив Ван Ґоґ протягом дня від того моменту, коли, оглянувши свій портрет, він закрив за собою двері кімнати, і до тієї години, коли під вечір у присмерках Ґоґен постукав до нього. Можливо, що він працював, як звичайно, і все, що трапилося того дня ввечері, прийшло цілком несподівано для нього. Але, можливо, й так, що, ввійшовши до себе, він, не доторкнувшись пензля, просидів весь день нерухомо на стільці, заглиблений в себе: образ власного божевілля, відтворений Ґоґеном, володів ним.

Він не змагається, він кориться. Він не шукає шляхів перебороти маніакальну силу навіяння. Той збожеволілий Вінсент, якого він вранці побачив на портреті, непереборно стоїть перед його очима. Образ

накладає на нього обов’язок, від якого він не сміє і не в стані ухилитися. Він повинен божеволіти. Але як божеволіти? Що робить людина, яка збожеволіла? Що роблять божевільні? Цього він не знає. Йому бракує досвіду бути божевільним.

Людина самозаперечень, він знає одне: відтепер божевілля стає його життєвим покликанням.

Почувши стук у двері, він відповів:

— Так, можна. Увійдіть!

Ґоґен привідкрив двері й зазирнув у кімнату:

— Я йду до кав’ярні! Чи ти підеш зі мною?

— В цю хвилину!

Він заметушився і почав квапливо прибиратись.

Усе було, як звичайно: стук у двері, запитання, відповідь. Нічого ні в чому не змінилося, хоч за дверима Ґоґенової кімнати й стояв, чекаючи на нього, збожеволілий, страшний інший.

Усе було, як звичайно: вони сиділи вдвох за бляшаним столиком кав’ярні й пили абсент. Алкоголь розгойдував мозок. Сухе коріння виноградної лози палало в залізній пічці. Бляшана рура, простягнена вгорі попід стелею, перерізала простір. Трикутне полум’я газу визначало напрямок тіней.

Вони розмовляли. Рука стискувала хрумке скло келеха.

Як легко переступити межу, що відокремлює дійсність од ґалюцинації, обов’язкову для всіх реальність од необов’язкових ні для кого візій!

Вінсент зводить руку з келехом вгору. Звичайний рух, повторений безліч разів і тому не керований свідомістю. Рух автомата, продовжений в байдужу безвість, загублений у просторі. М’язи руки напружуються, пальці, що охоплюють скло, стискуються в судомі. Шал обпікає мозок; гнів, як удар батога, шматує почуття.

З силою Вінсент шпурляє склянку в обличчя Ґоґенової.

Ґоґен схоплюється з місця, одсовує стільця, спалахує. Нащадок королів, він кров’ю повинен змити з себе нанесену йому образу, але дух банкового урядовця підказує йому уникати будь-яких неприємних сварок. Він посміхається, бо що, мовляв, можна взяти з п’яного?!

Після раптового вибуху Вінсент відразу ж знесилів. Спочатку він ще трохи пручається, але тоді покірно дає взяти себе під руки, відвести додому й покласти в ліжко. Майже відразу він засинає.

На другий ранок він лише дуже невиразно згадує про те, що сталося вчора ввечері. Він прохає пробачення й запевняє, що це більше ніколи не повториться.

Але Ґоґен воліє скористатися із зручної нагоди, щоб сказати Вінсентові, що він вирішив покинути Арль. Вчорашня сцена його переконала остаточно в неможливості для них жити спільно. Арль більше не затримує його. В Парижі він зайде до Тео й перекаже йому про свій поворот.

Вінсент сконфужено вислуховує все, що йому каже Ґоґен, як дитина, коли їй вичитують нотацію за зроблену шкоду. Мовчки лютіє, не даючи

нічого помітити назовні. Він робить над собою зусилля, щоб здатись байдужим.

Мовляв, що це його обходить?! Хоче їхати, гаразд, хай їде!

Після цієї так мало приємної для них обох розмови вони розходяться по своїх кімнатах до вечора.

Наближається вечір, і Ґоґен не знає, як йому бути. З одного боку, після вчорашнього скандалу він не хоче йти разом з Вінсентом до кав’ярні, показуватися з ним на людях, але, з другого боку, невелика також втіха лишитися з ним удвох в хаті й провести цілий вечір сам-на-сам.

Одягнений, в пальті й капелюсі, він стукає до Вінсента й каже йому, що він не йде сьогодні до кав’ярні пити горілку, а піде в сусідній сквер трохи пройтись і подихати свіжим повітрям.

Вінсент дякує, Ґоґен сходить вниз і виходить на вулицю. Він іде через поглинений присмерками майдан. Каламутна пітьма сірими тінями огортає довколишні будинки. В повітрі свіжувато, й Ґоґен занурює руки в кишені пальта.

Тоді він чує за спиною квапливі, короткі, різкі кроки. Він швидко обертається і бачить перед собою Вінсента в піджаку без капелюха, який спішить наздогнати його, готовий до нападу, з розкритою бритвою в руці.

Сповнений здивовання й гніву погляд Ґоґена спиняє й знезброює його. Вінсент спускає голову, обертається й, прискорюючи ходу, біжить додому.

Гуркіт зачинених дверей досягає Ґоґена. Першим його порухом було озирнутися довкола, щоб упевнитися, чи не було свідків цієї гидкої й жахливої сцени. Найбільше чого він боїться — це скандалів. Ні, він не

любить безладдя. Навіть у безладному житті богеми повинен панувати лад. Цей вчорашній ганебний скандал, цей сьогоднішній випадок. Це повстання Вінсента проти нього. Ван Ґоґ завжди був божевільний, тепер він збожеволів остаточно.

Тремт пробігає по спині Ґоґенові. Як він міг ризикувати жити під одним дахом з божевільним? Цей напис на стіні, що вразив його з першого разу і що він його вважав за жарт, ці нічні одвідини!.. Ґоґен вирішує провести ніч в готелі і на ранок негайно виїхати до Парижа.

Тримаючи бритву в руці, Вінсент вбігає в будинок. Він рухається, як автомат. Його почуття линуть крізь нього, позбавлені контурів. Він не знає, що він зробить в цю мить.

Але, коли він проходить повз двері Ґоґенової кімнати, намагаючись якнайнепомітніше прослизнути до себе, його раптом охоплює темний, непереборний страх, смертельна нудьга. Він знає: там, за дверима кімнати, вартуючи на нього, стоїть той другий, божевільний він, темна не-людина. Краплі холодного поту виступають йому на чолі. З посинілих скрючених уст виривається крик.

Він кричить, нездібний витримати це внутрішнє перенапруження. Що робити, що він повинен зробити?

З гулом і гуркотом крізь нього проноситься бурхливий потік образів, згадок, фарб, несамовитий хаос думок, почуттів, настроїв. Йому соромно. Він убивця. Здається, він когось зарізав, але кого? Він намагається пригадати й не може. Сьогодні перший день Різдва. Дзвонять дзвони. Хор янголів співає: "На землі мир і в людях благоговіння". Усі роблять один одному подарунки.

Раптом він провалюється в чорну безодню. Тоді виринає знов. Лине. Докори сумління мучать його. Він мусить спокутувати свій злочин. Лють, каяття, шал, гнів, покора то змішуються, то чергуються. Ґабі… Він

любить Ґабі й ненавидить Ґоґена. Ґабі — красуня, дуже мила дівчина; Ґоґен — чорний, огидливий чаклун. Співають янголи. Гарпії, шкірячи зуби, з псиними хвостами, переслідують його.

Потік уяв підхоплює, поглинає його, несе, і він, щоб утриматись, мусить за щось схопитись. Перед ним з важкої німоти постає яскравий карбований образ: залита сонцем арена; на жовтому піску, що палає в сонячних променях, стигнуть калюжі чорної крови; хрипить, конаючи, протятий шпагою бик. Він — тореадор — з низьким уклоном, скинувши капелюха, простягає красуні одрізані вуха бика.

Бритва, яку він тримає в руці, — шпага тореадора. Як він міг забути про те, що обіцяв сьогодні зробити подарунок Ґабі?

Образи й уявлення, ламаючись, як крига під час криголаму, насуваються, настелюються один на один, — згадка про перший день Різдва, про обіцяний подарунок Ґабі, про себе, що він зарізаний бик, який агонізує, бажання помсти, ненависть, лють.

Гул росте, збільшується, сповнює мозок, істоту, вуха. Це гудіння мучить його, й він уже не може витримати. І тоді ніби якийсь голос йому підказує:

— Одріж собі — вухо!

Він переступає через суміш почуттів, через хаос уявлень, через порив до знищення, ненависть, нелюдський образ збожеволілого себе й образ скривавленого бика на арені, згадку про Ґабі, докори сумління, що він забув про подарунок для неї й не має що їй подарувати. Він прагне самопожертви. І тоді з надзвичайною ясністю прокидаються в нього думки:

— Одрізати собі вуха й подарувати їх на знак своєї самовідданої любови Ґабі!

Це був би надзвичайний, нечуваний подарунок!.. Ван Ґоґ в захопленні від цієї ідеї.

В сонячному шалі, в солодкому забутті, охоплений несамовитим збудженням, немов сліпуче, ніколи досі не бачене ясне світло його пронизує, він бритвою одрізає собі половину лівого вуха.

Гудіння припинилося. Рана палає, але він не відчуває болю. Цей раптовий порив приніс йому полегшення, немов з нього спав тягар, немов досі він був загублений і тепер знов знайшов себе.

Він ще не цілком усвідомлює все, що було й що сталося за цей вечір, але дивна ясність, надзвичайна прозорість, урочистий спокій володіють ним.

Він помічає, що з рани тече кров. Він бере з цвяха рушник, прикладає його до рани, й рушник відразу просякає кров’ю. Липнуть пальці. Він бере другий. Поволі кровотеча спиняється, й він сприймає рану й біль, немов пестощі, що печуть і палять його.

Він робить над собою зусилля, щоб збагнути, що він має робити з цим шматком одрізаного вуха. Він згадує; розкидані досі уявлення остаточно усталюються, кожне приходить на своє місце. Дівчина нагадувала йому, щоб він не забув про різдвяний для неї подарунок. І це цілком у звичаях Півдня під час бою биків, щоб в ознаку своєї поваги в подарунок дамі тореадор підносив вуха забитого ним бика. Власне своє вухо!

Ван Ґоґ в захопленні. Він усміхається. Нарешті все ясно, просто, доцільно. Він розшукує в ательє аркуш паперу, загортає свій подарунок в папір, дбайливо перев’язує пакунок гарною шовковою биндою, натягає собі на голову свою хутрову шапку, щоб нею прикрити одрізане вухо, і виходить на вулицю.

Близько півночі. Вулиці порожні. Він іде до "Одинки". Наслідуючи рухи й уклін тореадора, він простягає пакуночок дівчині:

— Ось, — каже він з майже ґалантною церемонією, — подарунок од мене на спомин! Збережіть його!

Він вклоняється знов. І з такою ж навмисною урочистістю негайно виходить.

Трохи похитуючись, він вертає додому, лягає в ліжко й відразу засинає, зморений важкою втомою після стількох сьогоднішніх переживань.

Ґабі ледве не знепритомніла, коли, розгорнувши пакунок, вона пізнала в маленькому скривавленому шматку людське вухо. На її зляканий крик збіглися дівчата і m-me Віржіні, поважна її патронеса, поспішила заспокоїти її, запевнивши, що вона негайно повідомить поліцію.

— Він божевільний!

Хронікальна замітка, вміщена в черговому числі місцевої арлівської газети "Республіканський форум", інформувала своїх читачів:

"Останньої неділі о 23 год. 30 хв. художник-маляр, на ім’я Вінсент Ван Ґоґ, з походження голландець, з’явився в публічному домі, викликав дівчину на ім’я Рашель і дав їй своє вухо, сказавши: "Збережіть дбайливо цю річ!" Після цього він зник. Поліція, повідомлена про цей випадок, що вказує на божевілля, наступного ранку з’явилася до цієї людини. Він спав у ліжку, майже не подаючи ознак життя. Нещасний був одправлений до лікарні".

***

Після всіх цих трагічних і скандальних подій Ґоґен вирішив негайно покинути Арль. Ідучи з гостиниці додому, щоб забрати речі, він уже здалека помітив юрбу людей, які товпились на майдані перед входом до цитринового будинку.

"Щось сталося?" — запитав він. Йому відповіли. "Убивство!" Розштовхуючи, він входить досередини. Поліційний комісар, довідавшись, хто він, висловлює підозру, що саме Ґоґен безпосередній учасник вчорашніх кошмарних подій, яких сенс і подробиці лишаються ще нез’ясованими. Він наказує затримати Ґоґена як убивцю до з’ясування обставин.

Ґоґен, спочатку наляканий зверненою на нього підозрою, швидко повертає собі високомірний тон. Йому неважко ствердити своє алібі, бо він уже з учора був у готелі й провів там всю ніч.

— Алібі це добре! — мурмоче комісар. — Але ми повинні лишитись на ґрунті фактів, що їх ми зможемо встановити.

Зрештою, де є Ван Ґоґ і що з ним? Де є мертвий? Де знаходиться труп забитого? Ґоґен заявляє, що він нічого не знає про це, нічого не може сказати й нічого не розуміє.

Зрештою він пропонує обдивитись будинок. Разом з комісаром, поліціантами й юрбою цікавих вони йдуть з кімнати в кімнату, не находячи нічого підозрілого. Нарешті вони заходять до кімнати Вінсента і бачать, що Ван Ґоґ лежить у ліжку, залитий кров’ю. Просякнені кров’ю рушники кинено в куток, синя емальована миска на столі повна скривавленої води. Скрізь і на всьому кров.

Жахлива й огидна картина, що свідчить про таємничий злочин!

Комісар спиняє свій зір на Ґоґені, той губиться й блідне.

— Ось він, мертвий!

Але ні, тіло ще тепле й серце б’ється. Вінсента розштовхують, щоб він прийшов у себе.

Ґоґен, почуваючи, що він не міг би говорити з Вінсентом, виходить з кімнати.

Він іде до себе й починає квапливо пакувати свої речі. Він зденервований. У нього немає й найменшої думки допомогти Вінсентові. Він думає не про нього, а про себе, про те, щоб уникнути відповідальности, не брати на себе ніяких обов’язків стосовно Вінсента, зректися всього й якомога швидше зникнути.

Він почуває себе глибоко нещасним. Він обурений з Вінсента, — цей безглуздий, несамовитий ідіот!.. Ґоґен лютіє.

— Якщо він питатиме про мене, скажіть йому, що я виїхав до Парижа!

— Можливо, — додає він, шукаючи пробачення для своєї поведінки, — йому було б прикро мене бачити!

О, він належить до людей, які не завдадуть ніколи нікому жадних турбот і жадної прикрости! Цілковита протилежність Ван Ґоґу.

Сповнений жалю до себе й обурення на Вінсента, з валізами в руках, Ґоґен проходить крізь юрбу, що й далі купчиться коло входу.

Притомність повертається Вінсентові. Він бачить себе в кімнаті, переповненій людьми, і зовсім не згадує про драму, що зчинилася вчора. Себе він почуває якнайкраще. Він вільний і нічим не збентежений. З неконцентрованою несподіваністю перше, про що він питає, це про Ґоґена ("Мій добрий друг Ґоґен!"), і тоді просить дати собі тютюну й люльку. Він хоче привітати свого друга, потиснути йому руку й закурити!

Друг Ґоґен!.. Згодимось, кожна людина божеволіє на свій кшталт.

Ситуація цілком ясна! Комісар наказує викликати візника, хворого одвезти до лікарні, скласти протокол, звільнити будинок од сторонніх людей і замкнути дім.

До останнього моменту Вінсент тримався зовсім спокійно, але, опинившись у лікарні, він впадає в таке збудження, що його доводиться замкнути в окрему камеру.

Тео, повідомлений про те, що сталося, негайно приїздить з Парижа. Але — хвала Богові! — все йде гаразд. Криза перейшла, Вінсент не виявляє ознак хвороби, рана його зарубцювалася без нагноєння… Він лежить в одній з загальних палат, — велика зала, де кожен пацієнт має для себе ліжко, відокремлене од інших білими полотняними занавісками.

Тео не може залишитися на довший час в Арлі, він мусить вертатися. Він просить молодого лікаря, доктора Рея заопікуватися братом і писати йому.

Уже 29 грудня доктор Рей міг повідомити Тео, що його пацієнт "цілком спокійний і, здається, почуває себе добре". Так само втішні й дальші його звістки: "Загальний стан його здоров’я поліпшився, він їсть добре, й фізичні сили дозволять йому витримати кризу, якби вона повторилася". "Уже в найближчий час він буде вилікуваний, хоч певна нервова подражненість і лишиться в нього!"

В своєму листі до брата Вінсент пише, що "його не вважають за хворого; за лікарським діагнозом, у нього рід епілепсії!"

За два тижні він цілком видужує. 7 січня він має змогу вийти з лікарні й повернутись додому.

Дім сяє чистотою. Усе блищить. Русява борода листоноші Рулена, що двома широкими пасмами лягла на сині борти його уніформи, охороняє душу Вінсента від усякого лиха.

Це вони — Рулени — подбали привести до ладу покинений дім, змили з підлоги сліди крови, змінили постіль на ліжкові, випрали білизну.

Дома Вінсент розпалює вогонь в печі, приносить із спальні до ательє люстро, ставить його коло мольберта, бере палітру й починає малювати себе, з одрізаним вухом.

Він малює з жадоби до праці, якої він стільки часу був позбавлений. Малює себе, бо хоче бачити себе таким, яким він є, в змаганнях з Ґоґеном і собою. Малює контрольний портрет, щоб або ж спростувати навіяння, яке прийшло ззовні, або піддатися й згодитись.

На одному портреті він зображений в шапці з хутром. Голова в нього перев’язана. Обличчя без бороди, жовтаво-бліде й знекровлене. Він втратив багато крови, й йому холодно. На ньому широка зелена незграбна куртка простолюдина, й очі такого ж зеленого кольору, як і куртка. Він курить люльку, — звичайний голландський селянин, що в зимовий холодний день прийшов з села до міста. У нього зосереджений, занурений в себе, спокійний вигляд. Йому лише холодно й більше нічого. Чи потребує людина в холодний зимовий день ще чогось, окрім теплої шапки й запаленої люльки?

Жадної романтики. Нічого ефектного, дражливого або навмисного. Скупий і ощадний реалізм. Життя нескладне й буденне. Людина існує, бо існує!.. Лише фарби — жовтогаряча фарба й вермільйон тла, зелений колір куртки й очей, жовтий, хром, обличчя й синій, ультрамарин, шапки, свідчить, що мистець сприймає світ в самодостатній величі барв.

На другому портреті він зовсім інший. Усе палає в конвульсивному напруженні фарб. Фарби кричать і галюцинують. Світ потрясений, він —

його форми й фарби — знаходиться в розпаді. Людина безсила перед наготою потрясеного світу, вона агонізує, і немає такої міри, якою можна було б визначити глибину її одчаю. Так, це портрет людини з відтятим вухом, людини, яку переслідують демони. Автентичне зображення людини в той момент, коли, галюцинуючи, вона бачить привид, що наближається, що наблизився, щоб її знищити, і вона беззахисна, опинившись віч-на-віч з ніщо.

Вінсент ще борониться. Він ще не втратив надії на визволення. Його листи до брата повні спокою. Кожного дня він ходить на перев’язки до госпіталю. Він знесилів од втрати крови й відчуває ще слабкість, але здоров’я його покращало. Їсть він добре, травлення теж у нього добре. Голові повернулася ясність. Він уже не має тих жахливих галюцинацій, що примусили його захитатись, — і це найголовніше. Іноді його мучать кошмари й він страждає на безсоння, але він уникає говорити про це лікареві, обмежуючись тим, що кладе на вухо камфору.

Однак ця праця — робота над двома автопортретами, це внутрішнє змагання з собою, цей бій з демонами коштують йому такого напруження сил, що він, можливо, не витримає. Він знов стає нервовий, загальний стан його здоров’я погіршується. Він почуває себе без краю стомленим. Його мучать кошмари.

Лікарі кажуть прогулюватись, не малювати, не обтяжувати голову ніякою розумовою працею, приписують йому в великій кількості бром.

Але ні бром, ні прогулянки, ані перерва в праці не можуть відхилити неминучого. Криза приходить знов, вдруге, хоч на цей раз вона триває недовго.

В перші дні після другої кризи доктор Рей писав до Тео: "Ми залишили вашого брата на кілька днів у госпіталі. Я сподіваюся, що поліпшення, яке можна констатувати, триватиме, і за кілька днів ваш

брат повернеться до праці. Коли він видужає, ми дбатимемо за нього далі!"

Доктор Рей виконує обіцянку. Після того, як криза минула, Вінсент і далі їсть і спить у госпіталі і вдома лише працює.

Вінсент здивований. Він розуміє, що можна зламати руки й ноги й жити далі зі зламаною рукою або ногою, але він не розуміє, як можна зламати голову й все ж таки заціліти!.. Так, це повторилося вже двічі, що він посковзнувся, упав і розбив собі череп, — і тепер з потрощеною головою, з потрясінням мозку, втративши внутрішню сталість, він все ж таки існує далі.

І тому, що він існує далі, для того, щоб існувати, щоб ствердити себе, він працює. Працює з ненасичуваною жадобою, в чаді, очманілий від праці.

Поглинений працею, він не думає. Праця звільняє його від страху перед привидами й самим собою, не дає йому думати, поринути в плин уяв, що затягають його в галюцинаційний вир, де він втрачає себе.

Що непевніший світ і він у світі, то певніший голос його фарб і ліній. Творча свідомість його ясна. Обрій прозорий. Сонячне світло карбує контури й кольори. Ніколи його творчість не була така ясна і така міцна, як у цей час, коли світ захитався навколо нього.

Усе можна малювати: стілець, крісло, яке належало Ґоґенові, жінку Рулена. На стілець він поклав тютюн і люльку, на крісло поставив підсвічник.

Він не шукає нічого надзвичайного й вишуканого. Жінка Рулена — скромна, проста жінка з народу. Він малює її на тлі килима з великими й пишними квітами. Вона мирно сидить на кріслі й тримає в руці мотузок од колиски, якої не видно. На ній зелена спідниця й темно-зелений корсаж.

Фарби картини такі ж чисті й правдиві, як кольори тюльпанів на його вітчизні.

Це полотно "La berceuse" ("Жінка, що колише колиску"), яке він почав малювати ще перед своєю хворобою й закінчив тепер, — найулюбленіша з його картин. "Я знаю, — писав він до брата з приводу цієї картини, — що ні рисунок, ані малюнок у мене не такі правильні, як у Буґеро. Це мені шкода, бо я мав намір суворо триматись усіх мистецьких правил. І все ж таки картина вийшла фатально не схожа ні на Буґеро, ані на Кабанеля, хоч і цілком французькою!"

Буґеро й Кабанель це ті, з ким йому доводилося тоді змагатися: вони малювали "правильно". Хто пам’ятає їхні імена сьогодні?

Оригінал своєї картини Вінсент подарував Руленам, копію з неї він послав у Голландію матері, з якою він довший час не бачився, але з якою він регулярно листується. Ще кілька копій він зробить пізніше.

Він волів творити мистецтво, приступне для людей з народу. Бородатий листоноша Рулен був один з найбільших прихильників його мистецтва. В листі до брата Ван Ґоґ висловлював бажання, щоб його "La berceuse" висіла над койкою кожного матроса, нагадуючи про колискові пісні матері.

Листоноша, матрос, жінка з народу, це ті, для кого він малює. Його мистецтво не призначене для снобів. Справа йде не про мистецтво для небагатьох, а для всіх, для простолюддя. Не для заможних, що мають і не працюють, а для тих, що не мають і працюють. Ті, що мали, купували "правильні" картини Буґеро й Кабанеля. Досі з них ще ніхто не купив жадної картини Ван Ґоґа.

Наскрізна мета й мрія Ван Ґоґа — мистецтво повинно бути соціальним.

***

Між Вінсентом і Ґоґеном не дійшло до розриву. Вони листуються. Щоправда, Ван Ґоґ до певної міри ревізує своє безумовне обожнення Ґоґена.

— Ґоґена можна якнайкраще розпізнати в Тартарені! — пише Вінсент в одному з листів до брата.

Це він, безсмертний Тартарен, хвалько, фантаст, мисливець, що з псом і яґдташем під Тарасконом полює на підкидувані вгору шапки, що, мріючи про пригодницьку екзотику диких країн, їде до Африки полювати на левів і в околицях Алжира між городніх грядок замість лева забиває старого осла.

Чи всі мрії Ґоґена про тропічну екзотику Таїті, про подорож на Антільські острови, ці його гордовиті, високомірні запевнення, що він нащадок Монтесуми, імператора ацтеків, чи все це не є з його боку чисте тартаренство?

Він слабкодухий, Ґоґен. Боягуз. Ця його гістерична поведінка, перелякана втеча з Арля під час кризи!.. І все ж таки Ван Ґоґ не може зректися любови, якщо він полюбив раз. Він не може стати інший. Ще й досі для нього Ґоґен — майстер, світоч, мудрий.

Сповнений незмінної любови до Ґоґена, він малює його крісло, малює це крісло в усій його топорній і незграбній простонародній величі. Ґоґена нема, він виїхав, як пам’ятка про нього лишилося крісло. Порожнє крісло стоїть в порожній хаті на тлі порожньої стіни. Голий простір, в якому немає нічого, окрім цього крісла. Але світло палає. Підсвічник з запаленою свічкою поставлено на крісло, в ріжку на стіні горить газ. На сидінні лежить дві книги. Свіча, полум’я газу, книги — символи Вінсентової любови до Ґоґена.

Ґоґен прохає Вінсента прислати йому нове полотно з соняшниками в обмін на свої ескізи, залишені в Арлі. Після деяких вагань Вінсент вирішує задовольнити бажання Ґоґена й перемальовує для нього свої "Соняшники", ці конденсовані варіації відтінків жовтого кольору.

Ґоґен — людина, що не має жалю. Без жалю він штовхнув Вінсента в безодню божевілля, де, падаючи, в пориві нищівної нестями Вінсент ладен був спопеліти в почутті жагучої пристрасти до Ґабі.

І тепер, після кризи він не витримує. Одного дня він іде до "Одинки" на вулицю Францісканів, щоб бачити Ґабі. Він не цілком певен, як його там приймуть, але його приймають люб’язно. Він питає про дівчину. Йому відповідають, що Ґабі є.

Навіть m-me Віржіні поблажливо йому каже:

— Такі речі, як ця, трапляються часто в цьому краї! Вони не становлять тут нічого надзвичайного!

Здається, й Вінсент схильний тлумачити епізод з одрізаним вухом як "спосіб стилю", стилізацію в місцевому дусі, ґалантний знак відданости щодо дами за звичаями Провансу.

Він тішить себе ілюзіями, сподіваючись зв’язати розрубані вузли. Але чи не даремні його сподіванки з уламків знищеного дому побудувати для себе нове житло?..

З Арля від’їздить останній його друг, Рулен, у кого він міг знайти притулок і захист, як колись в домі своїх батьків. Рулена переводять до Марселя. Він справді добре ставився до нього. Зникне з обрію широке біле обличчя з рожевими щоками, довга русява борода, синя куртка з двома рядами золотих ґудзиків, плаский синій картуз із жовтим кантом і написом "Пошта".

Це велика втрата для Ван Ґоґа в Арлі, до якої прилучається також ще й друга. Господар будинку, де мешкав Вінсент, вже заявив йому, що він не продовжить контракту на будинок в наступному році. В цьому наріжному будинкові на майдані буде відкрита тютюнова крамничка. На Великдень кінчається термін найму.

Це нервує Вінсента.

IV

За деякий час він видужує, але арлівці бояться його. Дім розписаний жовтою фарбою, де він мешкає, напис на стіні кімнати: "Je suis sain d’Esprit. Je suis Saint-Esprit". П’яний скандал у святвечір в кав’ярні, замітка в часопису, одрізане вухо, публічний дім, повія на ім’я Рашель, — всього цього аж надто багато для маленького містечка. Розмови, сплітки, накопичення перебільшених, напіввигаданих подробиць, обридлива цікавість побачити, як виглядає цей маляр з відрізаним ухом, страх перед божевіллям, хтозна, що ще може накоїти ця психічно хвора людина? — в такій обстанові подразнення й відчуження Ван Ґоґові надто важко повернути собі рівновагу й спокій. В березні нова криза, й Ван Ґоґ знову опиняється в лікарні.

В одчаї, не знаючи, що робити, він вирішує вступити до чужинецького легіону. Чи не знайде він у такий спосіб для себе якийсь вихід? Але Тео переконує його натомість лікуватись, і він у травні 1889 р. вступає до психіатричної лікарні в Сен-Ремі. Тут йому відновлюються сили, напади припиняються, і він має можливість час від часу виходити.

Його полотно "Червоний виноградник" продано за 400 франків (єдина картина, яка була продана за його життя); в "Меркюр де Франс" надруковано про нього статтю Альбера Ор’є. Зважаючи на добрий стан здоров’я, йому повертають свободу, і він 18 травня 1890 р. їде до Парижа, одвідати свого брата Тео, познайомитись з його молодою дружиною й побачити немовля.

Йогана Ван Ґоґ, жінка Тео, гадала, що вона побачить хворого, тим часом перед нею стояв поважний, широкоплечий чоловік, зі здоровим кольором обличчя, з веселим виразом. Він справляв враження міцної людини.

"Він в найкращому стані здоров’я! Він солідніший, як Тео", — така була перша її думка.

Разом з Тео Вінсент пройшов до сусідньої кімнати, де була колиска. Мовчки, зі сльозами на очах, стояли біля колиски брати, дивлячись на дитину, що спала. Сяючи, Вінсент обернувся до братової й, показуючи на простий коцик, що прикривав мале, сказав: "Ні, ти не повинна загортати його в мережива!"

Три дні, веселий і спокійний, провів Вінсент, гостюючи в Тео в Парижі. Тоді, 21 травня 1890 р., він оселюється в Овері-сюр-Уаз, тут він підтримує стосунки з доктором Ґаше, другом маляра Сезанна, малює з нього портрет. Він цілком здоровий, і тільки страх перед поверненням жахливих його нападів переслідує його. Він багато працює, і ця напружена праця виснажує його.

Останні числа липня. Різка суперечка з доктором Ґаше з приводу незакінченої картини порушує рівновагу. Зневір’я охоплює його. Усю свою злидоту він бачить перед собою. Сповнений невимовної нудьги, він пише листа до Тео: "Ти весь час бідував, щоб годувати мене. Але я, я поверну гроші або поверну душу!"

27 липня 1890. З фарбами, щоб малювати, і з револьвером, який він бере з собою лякати ворон, він іде за місто. Селянин, який проходить тією ж дорогою, бачить його й чує, як він говорить до себе: "Це неможливо! Це неможливо!" Минає день, приходить ніч. Він все ще не повертається додому. Нарешті його бачать, як він, похитуючись, іде до площі перед мерією, і кров тече йому з рани. Його одводять до доктора Ґаше.

…"Я хотів застрелитись!" — каже Ван Ґоґ докторові. Доктор кладе його на операційний стіл і робить спробу витягти кулю, але безуспішно, куля проникла в живіт, і рана смертельна. Вінсент каже дати йому люльку й курить весь час. Наступного дня приїздить Тео. Вінсент робить спробу усміхнутись йому назустріч: "Ти бачиш, ще один раз — невдача!" Він хотів потрапити в серце, щоб вмерти відразу.

День проходить спокійно. Вінсент палить свою люльку далі. Тео сидить коло нього і підбадьорює його сподіванкою, що він житиме, але він не чує його і шепоче: "Нещастя не скінчиться ніколи!"

Страждання припиняються наступного дня зі смертю.

О першій годині дня 29 липня 1890 року.